

Društvena povijest Splita između dva svjetska rata

Kušpilić, Daniela

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:324064>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

**DRUŠTVENA POVIJEST SPLITA IZMEĐU DVA
SVJETSKA RATA**

DIPLOMSKI RAD

RIJEKA, 2016.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

DANIELA KUŠPILIĆ

**DRUŠTVENA POVIJEST SPLITA IZMEĐU DVA
SVJETSKA RATA**

DIPLOMSKI RAD

MENTOR:

prof.dr.sc. Darko Dukovski

Rijeka, 2016.

SADRŽAJ

UVOD	1
I. DEMOGRAFSKI RAZVOJ I STRUKTURA STANOVNIŠTVA GRADA SPLITA	4
II. POLITIČKE PRILIKE I NEPRILIKE	9
III. GOSPODARSKI TEMELJI RAZVOJA GRADA SPLITA.....	16
3.1. Eklektična energija, vodovod i gradske prometnice	16
3.2. Željeznički promet.....	18
3.3. Luka Split.....	18
3.4. Građevinska djelatnost	19
3.5. Gospodarska djelatnost	20
3.5.1. Cementa industrija.....	20
3.5.2. Prehrambena industrija.....	20
3.5.3. Ostala industrija	21
3.6. Turizam	22
IV. KULTURNI ŽIVOT SPLIĆANA I GRADA SPLITA	23
4.1. Struktura obitelji.....	23
4.2. Obrazovanje stanovništva.....	27
4.3. Kultura svakodnevnog življenja	29
4.4. Zdravstvene prilike	32
4.5. Središta javnog života	33
4.6. Tamna strana gradskog života	39
4.6. Razne udruge	40
4.7. Kulturni i umjetnički život grada	41
4.8. Sportski život	46
ZAKLJUČAK.....	48
SAŽETAK.....	50
ABSTRACT	50
POPIS LITERATURE.....	51

UVOD

Odlučivši se da će tema mog diplomskog rada biti *Društvena povijest Splita između dva svjetska rata* znala sam da zalazim u područje za koje se smatra da je poprilično istraženo i sveobuhvatno u hrvatskoj historiografiji. Prikupljajući potrebnu literaturu i postepenim istraživanjima primarnih i sekundarnih izvora uvidjela sam da je prvotna tvrdnja djelomično ispravna. Naime, razdoblje međuratnog Splita popraćeno je brojnom literaturom, no problem se ne krije u njezinoj dostupnosti već u stvaranju jedne cjelovite slike društvenih prilika grada i njegovih stanovnika.

Pri istraživanju građe koristila sam brojne knjige, znanstvene članke, memoare, biografske zapise i novine *Novo doba*. Posebno bih izdvojila autoricu Zdravku Jelasku Marijan čiji mi je znanstveni opus uz dnevne novine *Novo doba* pružio uvid u stvaranje cjelovite slike o razvoju grada i životu njegovih građana. Posebnu sliku međuratnog Splita dočaravaju brojni eseji, memoari, autobiografska djela i humoreske poznatih Splitana, koji su provodeći cijeli ili barem dio svoga životnog vijeka, u Splitu, u svojim kasnijim sjećanjima, iznijeli jednu sentimentalnu, živopisnu i pomalo romantičarsku viziju grada.

Kada govorimo o društvenoj povijesti nekog grada moramo biti svjesni da je to jako širok pojam koji obuhvaća mnogo segmenata. Svoje istraživanje društvene povijesti međuratnog Splita odlučila sam bazirati na promjenama i razvoju koji se događaju prije svega u demografiji, politici, gospodarstvu i kulturi. U kulturni život Splitana i grada Splita uključila sam strukturu obitelji, obrazovanje, kulturu svakodnevnog življenja, zdravstvene prilike, središta javnog života, tamnu stranu gradskog života, kulturni, umjetnički i sportski život grada.

Razdoblje između dva svjetska rata u razvoju Splita smatra se jednim od njegovih najvažnijih razdoblja modernije povijesti. Upravo se u tom periodu Split afirmirao kao jedan od najbitnijih i najvećih gradova Hrvatske, ali i tadašnje Jugoslavije.

Split je postao gravitacijski privlačno urbano središte koje je u međuratnom razdoblju zabilježilo veliki demografski skok. O demografiji stanovništva međuratnog Splita pisala sam u okvirima statističkih podataka kako bi se dobio uvid u povećanje broja stanovnika skoro iz godine u godinu tijekom cijelog međuratnog razdoblja. Osim statističkih podataka koje sam koristila prilikom istraživanja demografske slike grada, važan izvor informacija pružili su mi znanstveni radovi autora od kojih izdvajam Ivu Rubića i Sanju Klempić. Oni su se bavili

pitanjima uzroka i posljedica demografskog rasta koji je svoje uzroke svakako imao u političkim, ali i gospodarskim prilikama grada.

Uvid u politička previranja međuratnog Splita, prije svega, iščitavala sam iz novina *Novo doba*. Navedeni je poslužio kao izvrstan izvor za proučavanje političkih prilika koje su vladale u gradu. Složenim političkim previranjima i promjenama pristupila sam izdvajajući glavne političke vijesti i događaje. Prije svega, izdvojila bih raspad Austro-Ugarske Monarhije, stvaranje Države SHS, promjenu upravno-administrativnog središta Dalmacije, promjenu državnih granica, talijanske pretenzije na Jadransku obalu, uspostavu Vidovdanskih ustava, uvođenje apsolutizma, formiranje Banovine Hrvatske i pokušaje novih općinskih izbora u gradu, neostvarenih zbog budućih političkih previranja u Europi i svijetu koja će označiti jednu novu političku, ali i životnu prekretnicu.

Na razvoj grada utjecalo je i gospodarstvo koje se u međuratnom razdoblju počinje modernizirati, jačati i širiti. Za gospodarski razvoj zaslužno je nekoliko faktora, od kojih bih izdvojila porast broja stanovnika, modernizaciju strojeva i prometno povezivanje Splita s drugim važnim hrvatskim i europskim središtima. Razvoj gospodarstva međuratnog Splita obradila sam u kontekstu izdvajanja najvažnijih promjena koje su se dogodile u tom razdoblju te nepovratno označile prekid sa zaostalim oblicima načina života koje svoje korijene vuku iz 19. st. Prije svega, navedeno se odnosilo na uvođenje električne energije, gradnju vodovodne mreže, razvoj željezničkog prometa, ulaganja u luku Split i razvoj brojnih tvornica.

Međuratno razdoblje sa sobom je donijelo modernizaciju života koja se počela događati i sve ubrzanije prodirati u skoro sve kutke društvenih odnosa. Temelj društvene jedinice je svakako obitelj. Odnosi u njoj izuzetno su nam bitni i predstavljaju jednu od polazišnih točaka u shvaćanju društva i društvenih odnosa koji su vladali u međuratnom Splitu. U shvaćanju tih promjena, ali i zadržavanju tradicionalnih običaja mnogo sam saznala na temelju shvaćanja podjele obiteljske imovine. U radu sam nastojala prikazati kakva su pravila prilikom nasljeđivanja vrijedila za muškarce, a kakva za žene. Koja su se to pravila i običaji, koji svoje korijene vuku čak iz mletačkih vremena, prilikom nasljeđivanja u međuratnom razdoblju prenijeli iz prošlih razdoblja, a koja su se pravila i običaji izmijenili uslijed modernizacije svih segmenata života. Proučavajući promjene društvenih odnosa dotakla sam se i promjena koje su se dogodile na polju obrazovanja, zdravstva, kulture stanovanja i životnih navika. Posebno sam obradila i javni život građana koji se prije svega vezuje uz mediteranski način života na otvorenom. U stvaranju cjelovite slike društvenog života uključila sam i tamnu stranu gradskog života u kojem sam, prvenstveno koristeći *Novo doba* kao glavni izvor, nastojala prikazati

odnos društva prema njegovim negativnim aspektima i pojavama koja se uobličuju kroz krivična djela. S druge strane, malo veseliji društveni običaji, kao što su razne fešte, blagdani, običaji, zabave i plesovi pružaju nam također obilje informacija o društvenim odnosima. U završnom dijelu rada obradila sam razvoj i ulogu kulture, umjetnosti i sporta u javnom životu grada i njezine dosege i utjecaj koji je imala.

I. DEMOGRAFSKI RAZVOJ I STRUKTURA STANOVNIŠTVA GRADA SPLITA

Splitska općina je početkom 20. st. vodila statističke podatke o popisu stanovništva, te je 1921. g. imala niz statističkih podataka vezanih uz popis stanovništva koji su nažalost izgorjeli u požaru 1943. g. No, dio podataka je sačuvan zahvaljujući raznim godišnjacima, novinama i knjigama u kojima su objavljivani statistički podaci. Važno je istaknuti da Splitska općina obuhvaća mnogo veće teritorijalno područje negoli sam grad Split. No, prema statističkim podacima Splitska općina, prije i nakon Prvog svjetskog rata nije imala znatno veći broj stanovnika od samog grada Splita bez obzira na veći teritorijalni prostor. Prema podacima iz 1912. g. Splitska općina imala je 27 492 stanovnika, od čega je grad Split imao 21 434 stanovnika, a sela 6 058. Prema ovim podacima, gradsko stanovništvo činilo je 80 %, a seosko 20 % ukupnog stanovništva Splitske općine.¹ Sljedeći statistički podaci datiraju iz 1921. i 1931. godine. Prema statističkim podacima iz 1921. g., Općina Split imala je 31 549 stanovnika, od čega je grad brojio 25 045 stanovnika. Iz tih podataka se zaključuje da je gradsko stanovništvo činilo 78, 78 %, a seosko 21, 22 % stanovnika Općine Split. Sljedeći statistički podaci iz 1931. g. donose podatak da je Općina brojila 43 808 stanovnika, od kojih je 80, 85 % živjelo u gradu, a 19, 15 % u selima. Zaključak je da se prema statističkim podacima koji obuhvaćaju godine 1912., 1921. i 1931., broj stanovnika Općine Split u tom vremenskom periodu povećavao, ali se u odnosu omjera gradskog i seoskog stanovništva koji su živjeli na području Općine Split nije znatno mijenjao ni tijekom međuratnog razdoblja.²

Provedeni popisi broja stanovništva grada Splita za godinu 1910., 1921., 1931. i 1940. jasno ukazuju na porast broja stanovnika u gradu. Prema tim podacima godine 1910. Split je imao 21 407 stanovnika, 1921. g. broji 25 045, 1931. g. ima 35 417 stanovnika, a na kraju 1940. g. u Splitu je živjelo 46 001 stanovnika.³ Istaknula bi da je najveći porast broja stanovnika grad Split zabilježio 1927. g. No, porast broja stanovnika je odraz useljavanja stanovnika iz drugih sela, gradova, država, a manje njegov prirodan prirast broja stanovnika. Prema statističkim podacima najviše se useljavalo stanovništvo iz općina Sinj, Muć, Drniš, Trogir, Imotski, Klis, Šolta, Poljica, Krajina, Trilj, Omiš, te iz drugih oblasti s cijelog područja jugoslavenske države. Stanovništvo koje se doseljavalo iz drugih većih gradova najviše je dolazilo iz Dubrovnika, Ljubljane, Šibenika, Zagreba, Beograda i Sarajeva. Uz bilježenje velikog broja porasta

¹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.20.

² Isto, str. 21.- 25.

³ Isto, str. 25.

stanovnika u Splitu, pogotovo dvadesetih godina 20. st., sljedeća dekada će bilježiti donekle i pad broja stanovnika u Splitu što se najčešće objašnjava kao posljedica gospodarske krize koja je uzela maha tridesetih godina.⁴

Kada se grad Split usporedi s drugim hrvatskim gradovima po demografskom razvoju postaje jasno koliko se Split između dva svjetska rata uspio izdići i konkurirati većim hrvatskim središtima. Split svoj demografski rast počinje bilježiti početkom 20. st., te već prije Prvog svjetskoga rata postaje najmnogoljudniji grad u Dalmaciji, čak i u odnosu na Zadar koji je do 1918. g. bio upravno središte Dalmacije. Razlog tome je bio gospodarski rast i razvoj Splita. Prema demografskim podacima iz 1910. g. Split je imao manje stanovnika od Osijeka, a bio je manji i od Pule, Rijeke i Zagreba. Najvjerojatniji razlozi tome su loša prometna povezanost i slabija industrijalizacija u usporedbi sa Rijekom, Zagrebom i gradovima u Slavoniji. No, od 1921. g. Split je počeo bilježiti porast broja stanovnika koji se naglo povećava do 1931. g. U periodu od 1921. – 1931. g. Split bilježi porast broja stanovnika od 41 %. U razdoblju dvadesetih i tridesetih godina 20. st. usporedbom s drugim većim hrvatskim gradovima Split je zabilježio brži demografski razvoj od Osijeka, Rijeke i Pule koji su bilježili pad broja stanovništva zbog novonastale političke situacije nakon Prvog svjetskoga rata. U toku svih tih previranja Split se u ovom razdoblju afirmirao kao treći po veličini grad današnjeg hrvatskog područja.⁵

Broj stanovnika Splita se nakon Prvog svjetskog rata počeo povećavati kao što smo vidjeli iz statističkih podataka. Za demografski, a ubrzo i gospodarski rast zaslužno je više faktora, a najbitniji su Rapallski ugovor, izgradnja Ličke željeznice i razvoj splitske luke. Rapallski ugovor koji je potpisan 1921. g. važan je zbog političkih odluka prema kojemu su određeni teritoriji Kraljevine SHS pripali Italiji. Kako je I. Rubić istaknuo ovakav politički sporazum je negativno utjecao na državnu politiku, dok je s druge strane ovakav rasplet situacije pozitivno utjecao na splitski lokalni interes.⁶ Nakon Rapallskog ugovora mnogo stanovnika iz Zadra, Rijeke, Trsta počelo je dolaziti u Split što se svakako odrazilo i na demografsku sliku. Ubrzo nakon Rapallskog ugovora birokracija se seli iz Zadra u Split koji postaje glavno središte Dalmacije. Drugi važan faktor koji je pozitivno utjecao na razvoj Splita je izgradnja Ličke pruge i razvoj splitske luke čime je znatno povećan i omogućen trgovački transport. U Splitu su se nastanili ili su mu svakodnevno gravitirali stanovnici iz svih krajeva Dalmacije i šire. Upravo

⁴ Isto, str. 29.

⁵ Isto, str. 31.

⁶ Rubić, Ivo, „Gravitacija susjednih žitelja Splitu“, *Hrvatski geografski glasnik*, 1930., br.2., str. 112.

zbog toga što je Split svoj najveći demografski procvat doživio dvadesetih godina 20. st. zbog Rapallskog ugovora, izgradnje željeznice i luke, Rubić je već tridesetih godina 20. st. otvorio pitanje o budućem demografskom i gospodarskom razvoju Splita. On ističe da će se razvoj Splita nastaviti ukoliko se uloži u njegovu prometnu povezanost, a u suprotnom će se razvoj zaustaviti.⁷ Osim političkih i gospodarskih faktora koji su doveli do demografskog porasta broja stanovnika Splita, Rubić se bavio i problematikom razloga gravitiranja žitelja Dalmatinske zagore i srednjodalmatinskih otoka k Splitu. Kao najveći razlog svakodnevnog gravitiranja prema Splitu izdvaja se trgovina, državna bolnica i najveći broj srednjih škola u cijeloj Dalmaciji.⁸

Sljedeći podaci su vezani uz rodnu strukturu stanovništva i strukturu prema zanimanjima. Naime, tijekom početka 20. st. žensko stanovništvo na području grada je neznatno prevladavalo, što nije čudna pojava s obzirom na natalitet, mortalitet, rat i ostale vanjske čimbenike. Što se tiče strukture stanovništva prema zanimanjima, 1931. g. obrađena je struktura stanovnika prema njihovim prihodima od pojedinih djelatnosti. Prema sljedećim podacima na području Općine Split od obrta i industrije živjelo je 26, 53 % stanovništva, od poljoprivrede i ribarstva 22, 06 %, od javnih službi, vojske i slobodnih zanimanja 15, 43 %, a od prometa 9, 73 % stanovništva. Zaključak je da je u Općini Split velik dio stanovništva živio od poljoprivrednih djelatnosti. Ako ovaj podatak strukture stanovnika Splita prema zanimanjima usporedimo sa podacima iz grada Zagreba i Osijeka, gdje je od poljoprivrede živjelo tek 2, 94 %, odnosno 6, 21 % stanovništva, nameće se zaključak da je postotak stanovništva u Splitu koji je u međuratnom periodu živio od poljoprivrede bio izrazito velik. No, takvo stanje u Splitu odnosno Dalmaciji ne bi trebalo biti ništa čudno za tadašnje gradske prilike u dalmatinskim gradovima.⁹

Sljedeći podaci odnose se na zanimanja koja su najviše prevladavala kod useljenog stanovništva. Prema tim podacima za godinu 1925. doznajemo da kod muškog stanovništva najviše prevladavaju obrtnici, zatim redovnici, činovnici, poljodjelci, sluge, trgovci, konobari i posjednici. Ti podaci nam govore da među useljenim stanovništvom najviše prevladavaju radnici i obrtnici što znači da raste potražnja za ovim zanimanjima jer obrt i industrija doživljavaju svoj razvoj. Među ženskim stanovništvom najviše je bilo služavki, kućanica,

⁷ Isto, str. 116.

⁸ Isto, str. 140.

⁹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 49.

konobarica, glazbenica i sobarica. Najraširenije i najtraženije zanimanje među ženskom populacijom su svakako bile služavke.¹⁰

Sanja Klempić u svom znanstvenom radu obradila je utjecaj imigracije na strukturu stanovništva Splita, razloge koji su doveli do imigracije iz okolnih područja i utjecaj imigracije na iseljena područja. U svom radu iznijela je statističke promjene demografije stanovništva koja se poklapaju s istraživanjima Rubića i Jelaske-Marijan.¹¹ Klempić u svom radu obrađuje razloge koji su doveli do imigracije stanovnika okolnih područja prema Splitu, te izdvaja dva važna faktora koja su omogućila migraciju, a to su gospodarski rast i prometna povezanost. Osim toga, važna problematika kojom se bavila je i utjecaj imigracije na iseljena područja, pogotovo na Zagoru i srednjodalmatinske otoke. U imigracijama najviše sudjeluju mlađe osobe u dobi od 20 – 40 godine koje migriraju zbog boljih prilika za zapošljavanje, obrazovanje i općenito napredak na svim poljima života. S obzirom da u takvim migracijama najčešće sudjeluju mlađe i radno aktivne osobe to će se s vremenom negativno odraziti na dobnu strukturu mjesta odlaska uzrokujući starenje stanovništva u emigracijskim, ali će s vremenom poboljšati strukturu stanovništva u imigracijskim područjima. Uzročno-posljedične veze migracije stanovništva najbolje se mogu vidjeti na primjeru stanovništva Zagore i srednjodalmatinskih otoka koja su Splitu dala najveći broj doseljenika. No, to se negativno odrazilo na njihovu strukturu stanovništva koja se odražava u smanjenju ukupnog broja stanovnika, smanjenju mladoga stanovništva i na stopi nataliteta.¹² Premda je s druge strane doseljavanje u Split povoljno utjecalo na demografsku strukturu stanovništva i poboljšalo dobni sastav stanovništva to je bilo relativno kratkotrajno.¹³

Sljedeća obrada podataka se odnosi na strukturu stanovništva prema jeziku, državljanstvu i vjeroispovijesti. Prije Drugog svjetskog rata, prilikom skupljanja podataka vezanih uz popis stanovništva, nije postojala mogućnost da se stanovnici grada Splita izjasne o svojoj nacionalnosti. Prema tome je teško sa sigurnošću iznijeti točan podatak o različitim nacionalnostima stanovnika međuratnog Splita. No, s druge strane postoje podaci o jeziku i vjeroispovijesti te na temelju toga možemo dobiti podatak o nacionalnoj strukturi stanovništva. Prema procjenama iz 1910. g. koja je napravljena prema austrijskim podacima, u Splitu je

¹⁰ Isto, str. 50- 54.

¹¹ Klempić, Sanja, „*Utjecaj imigracije na strukturu stanovništva Splita*“, Migracijske i etničke teme, 20. (2004.), br.1., str. 91.

¹² Isto, str. 92.

¹³ Isto, str. 107.

živjelo 18 031 Hrvata, 92 Nijemca, 180 Srba, 2 082 Talijana, a ostali su činili 1 022 osobe.¹⁴ Premda se ne može sa potpunom sigurnošću utvrditi točna nacionalna pripadnost stanovništva, ipak se na temelju podataka koji uključuju jezik i vjeroispovijest može donijeti zaključak da je na području grada Splita živjelo između 87, 5 % i 88, 5 % stanovništva koje pripada hrvatskoj nacionalnosti.¹⁵

Zanimljivi statistički podaci odnose se na Talijane, to jest na osobe koje su se izjasnile da im je talijanski jezik govorni jezik. Usporedba podataka koji datiraju iz 1910. g. prema kojoj je 9, 7 % stanovnika Splita smatralo glavni govorni jezik talijanski i podaci iz 1921. g. u kojima se 5, 1 % stanovnika Splita izjašnjava da im je talijanski glavni govorni jezik, jasno ukazuju na smanjivanje broja osoba koje su talijanski smatrali glavnim jezikom. Razlozi tomu su mnogobrojni, no pri tome je važno napomenuti da ni jedan autor sustavno nije istražio istu problematiku. Glavni razlozi koji se navode su promjene koje su se počele događati u Hrvatskoj, pa tako i u Splitu s narodnim preporodom, uvođenjem hrvatskog jezika u škole, povlačenjem nekih talijanskih tvrtki iz Dalmacije, iseljavanjem nakon sklapanja Rapallskog ugovora itd.¹⁶

Što se tiče strukture stanovništva prema vjeroispovijesti rimokatoličko je stanovništvo činilo znatnu većinu. Prema statističkim podacima iz 1910. g. u gradu Splitu rimokatolika je bilo 98, 2 % , 1921. g. bilo ih je 95, 2 %, a krajem 1929. g. broj se snizio na 94, 4 %. U međuratnom razdoblju u Splitu ističu se dvije značajnije vjerske zajednice, a to su pravoslavna i židovska. Židovska je zajednica u Splitu tijekom povijesti imala dugu tradiciju, dok je pravoslavna zajednica doživjela svoj porast nakon Prvog svjetskog rata. Prema statističkim podacima pravoslavna zajednica je prije Prvog svjetskog rata u Splitu imala postotak od svega 1 %, 1921. g. postotak je porastao na 3, 6 %, a 1929. g. na 4, 2 %.¹⁷ Međuratno razdoblje je Splitu osim povećanja broja stanovnika donijelo i nešto veću vjersku raznolikost. No, ipak je rimokatolička vjerska opredijeljenost ostala u većini, dok je broj stanovnika koji su se izjašnjavali kao ateisti bio jako mali.

¹⁴ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 54.

¹⁵ Isto, str. 55.

¹⁶ Isto, str. 58.

¹⁷ Isto, str. 61.-62.

II. POLITIČKE PRILIKE I NEPRILIKE

Premda Split nije direktno stradao u Prvom svjetskom ratu, njegove je posljedice itekako osjetio. Najviše se to odnosilo na hranu, neimaštinu i sveprisutnu glad. O teškim prilikama koje su tih godina vladale u Splitu, dalmatinski zastupnici su redovito obavještavali Carevinsko vijeće. Iznosili su vijesti o povredama građanskih prava, slobode, teškom poljoprivrednom stanju, neimaštini i pojavi gladi. Godine 1916. slab urod pšenice i vinograda doveo je stanovništvo Splita i cijele Dalmacije do ruba gladi. Teška gospodarska situacija u gradu nastavila se sve do kraja rata. Godine 1918. problemi su se nagomilavali, te je gradska vlast odlučila organizirati nabavu namirnica i higijenskih potrepština koju je prema cijenama manjima od tržišnih prodavala stanovništvu Splita. Hrana koja je dolazila u Split i ostalo područje Dalmacije potjecala je iz austrijskog dijela dvojne monarhije. Problemi s tom hranom su bili mnogobrojni i na veliku štetu žiteljima Dalmacije. Hrana je dugotrajnim transportom bila kvarljiva, te su putem i nestajale određene količine hrane namijenjene za Dalmaciju. O velikim problemima oko nabave namirnica i ostalim gradskim problemima redovito je izvješćivalo *Novo doba*.¹⁸ No, ubrzo se u novinama počinje primjećivati oštra kritika koja je od izvješća o svakodnevnim novostima počela poprimati jasne političke orijentire.

Novine su zauzele dosta jasan politički pravac koji je bio protuaustrijski orijentiran, a snažno je isticao prava južnoslavenskih naroda na samoodređenje. Istaknuti dalmatinski političari su se također zalagali za ideju ujedinjenja južnoslavenskih naroda, pa stoga i ne čudi činjenica da se početak stvaranja narodnih organizacija u Dalmaciji veže uz Split. Dana 2. srpnja 1918. g. u dvorani kina Karaman u Splitu održan je javni zbor na kojima su sudjelovali članovi i simpatizeri predratnih političkih stranaka iz Dalmacije.¹⁹ Sastanak je službeno organiziran i sazvan radi rješavanja i nabavke namirnica. Od bitnijih političkih osoba na sastanku se ističe dr. Gajo Bulat koji je i predsjedavao zboru. Glavne teme o kojima se raspravljalo su bile teške gospodarske prilike i politička situacija. Na sastanku je jednoglasno usvojena politička rezolucija u kojoj je istaknuto da *etničko jedinstveni narod Srba, Hrvata i Slovenaca ima neotuđivo pravo i dužnost da sredstvom samoodređenja ostvari svoju jedinstvenu nezavisnu državu*.²⁰ Jasno se može vidjeti kakva je gospodarska, društvena i politička situacija vladala u Splitu koji je svojim primjerom davao poticaj za okupljanje i rad sličnim organizacijama u

¹⁸ ND, god. I., br.125., 12. 10.1918., str. 1.

¹⁹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.64.-65.

²⁰ Isto, str. 66.

drugim dijelovima Hrvatske, ali i šire. Napomenula bih da je katolička crkva u Dalmaciji dala jasnu podršku ovakvim htijenjima²¹ za ustrojavanje općeg Narodnog vijeća Srba, Hrvata i Slovenaca što će voditi ostvarenju države Slovenaca, Hrvata i Srba. Konačno je Narodno vijeće SHS osnovano u Zagrebu, 5. listopada 1918.g. U Plenum Narodnog vijeća iz Dalmacije ušli su Mate Drinković, Gajo Bulat, Ivo Krstelj, Prvislav Grisogono, Stanko Banić, Uroš Desnica i Milan Marušić.²² Političke vijesti iz svijeta i hrvatskih krajeva, tijekom cijelog međuratnog razdoblja, uvijek su zauzimale prve stranice *Novog doba*. Istaknula bih da su političke vijesti na naslovnicama novina vrlo često objavljivane na senzacionalistički način. Pogotovo se to odnosilo na vijesti o kraju rata, o slomu Austro-Ugarske Monarhije, o SAD-u koje se vidjelo kao glavnog zaštitnika manjih i potlačenijih naroda, o ujedinjenju sa Srbijom itd.²³

Sljedeći dani u Splitu su bili poprilično teški jer se uz nestanak plina i ogrjeva proširila epidemija španjolske gripe. Potpuni mrak zbog nedostatka plina u Splitu je nastupio 8. listopada 1918. g., a španjolska gripa je svoj vrhunac dosegla sredinom listopada kada je zabilježeno i do dvanaest sprovoda dnevno. Ovakva teška situacija koja je vladala u Splitu poslužila je da uredništvo *Novog doba* direktno napadne gradskog upravitelja Spornu na kojeg je bila svaljena najveća krivlja.²⁴

Novine *Novo doba* svakodnevno donose novosti iz hrvatskih krajeva i svijeta, te na oštar, kritičan i politički orijentiran način izvještavaju o političkim, gospodarskim i društvenim previranjima. Deklaracija Narodnog vijeća donesena 19. listopada 1918. g., sljedećih je dana u novinama zauzimala glavne političke vijesti čije točke detaljno iznosi na svojim stranicama. Vijest da je Austro-Ugarska prihvatila Wilsonove uvjete o pravima naroda Austro-Ugarske, posebno Čehoslovaka i Jugoslavena, bila je udarna u *Novom dobu* dana 28. listopada, te su građani bili pozvani da se sljedećeg dana okupe na Botičevoj poljani i iskažu radost i ljubav prema svom narodu.²⁵ U novinskim člancima jasno možemo vidjeti kakvo je raspoloženje vladalo u Splitu u tim prijelomnim trenucima kada se počela stvarati Država SHS. Građani Splita su te vijesti primali sa velikim uzbuđenjem, odobrenjem i entuzijazmom vjerujući u bolju budućnost i novu državu. Novinski članci u kojima se navodi atmosfera koja je vladala u Splitu, od toga da su ljudi spontano izašli na ulice, ukrašavali svoje domove, pjevali i uzvikivali za

²¹ ND, god. I., br.137.,24.10.1918., str. 3.

²² Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 68.

²³ ND, god I., br.118.,5.10.1918., str. 1.

²⁴ ND, god I., br.122., 9.10.1918., str. 3.

²⁵ ND, god. I., br.141., 28.10.1918., str. 1.

Slavene, Trumbića, Wilsona i Jugoslaviju, jasno govori o promjenama političke scene i o nedaćama koji su ih pratile u bivšoj monarhiji.²⁶

Dok su novine *Novo doba* donosile ushićene vijesti o raspadu Austro-Ugarske i počecima stvaranja nove države SHS, ubrzo su se u njima počele pojavljivati i vijesti drugačijeg tona u kojima su se razabirali strahovi i strepnje od talijanske okupacije teritorija bivše Austro-Ugarske Monarhije. U *Novom dobu* sve više pronalazimo vijesti o talijanskim pretenzijama na dalmatinske gradove, obalu i teritorije koje su pripadale bivšoj državi.²⁷ Uredništvo *Novog doba* svakodnevno počinje iznositi izvješća o zbivanjima u Splitu i šire, što se prvenstveno odnosi na izvještaje: o iskrcavanjima talijanske vojske pod Antantinim suverenitetom, talijanskoj okupaciji sjeverne Dalmacije, apelima koji su upućeni središnjem odboru Narodnog vijeća o zauzimanju teritorija koji ne pripadaju Italiji i rušenju prava i sloboda građana.²⁸ Uredništvo *Novog doba* je oštro kritiziralo novonastalu situaciju u kojoj se jasno mogu vidjeti odlučne namjere Talijana u zauzimanju teritorija za koja su smatrali da imaju neosporiva prava na temelju primirja i Londonskog ugovora. U novinama se tijekom sljedećih godina posebno izdvojila rubrika pod naslovom *Iz okupiranih područja* u kojoj se skoro svakodnevno donose vijesti iz Zadra, Rijeke i ostalih hrvatskih prostora kojima je sve izraženije prijetila talijanska okupacija.²⁹

Od značajnijih vijesti u *Novom dobu* koje su opširnije popraćene, izdvojila bi dolazak srpske vojske u Split 20. studenog 1918. g., zatim vijesti o povratku vojnika s bojišta te upozorenja građanima na moguće zaraze koje nose sa sobom. Brojne vijesti koje se nalaze u *Novom dobu* vezane su uz raznovrsne poslove, reklamiranje i oglase. Tako na primjer pronalazimo razne poslovne usluge trgovaca, obrtnika, liječnika i odvjetnika koji oglašavaju o svojim poslovnim uslugama koje se ponovno nalaze u ponudi.³⁰ Uz neke vijesti koje su počele pokretati poslovni i urbani život grada, pronalazimo i mnogo vijesti koje donose i tešku sliku grada. Od članaka u kojima se naglašavaju loše telefonske i prometne veze Dalmacije s ostatkom Hrvatske do vijesti o nestašici hrane. U novinama se pozivaju građani koji će putovati u razne dijelove Hrvatske da se jave u gradske urede tako da se mogu prenijeti neki spisi. Vijesti u kojima se piše o

²⁶ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.69.-70.

²⁷ *ND*, god. I., br.152., 8.11.1918., str. 1.

²⁸ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.76.-80.

²⁹ *ND*, god. I., br.158., 14.11.1918., str. 1.

³⁰ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.82.

nestašici hrane jasno upućuju na teške prilike u Splitu. U narednim godinama Općina Split i njezini građani su se susretali s brojnim problemima.³¹

Zbog slabih veza s ostatkom Hrvatske u Split su vijesti često stizale nekoliko dana sa zakašnjenjem, što se najjasnije može vidjeti na primjeru političkih novosti koje bi se u splitskim novinama pojavile sa zakašnjenjem. Vijest o Prvoprosinačkom aktu ujedinjenja je u Split došla tek 2. prosinca u večernjim satima, a u *Novom dobu* su o tome obavijestili tek 3. prosinca.³² Vijesti o ujedinjenju u Splitu su dočekanе s velikim oduševljenjem i odobravanjem izuzev određenih manjina, a to su naravno bili Talijani.

Stanje u Splitu se u naredno vrijeme stabiliziralo. Obnovljen je željeznički promet, pitanje prehrane i transporta se uspješno rješavao, a atmosfera u gradu je odisala međunarodnim obilježjima zbog raznih brodova sila Antante usidrenih u splitskoj luci. U prvom redu to su bili Francuzi, Amerikanci i Englezi koji su pozivani na razne društvene i sportske aktivnosti od plesova, koncerata do sportskih igara. U *Novom dobu*, dok su Antantini brodovi bili prisutni u Splitu, redovito možemo pronaći članke u kojima se donose vijesti o sportskim utakmicama između časnika Antante i Splitsana. U kojima doznajemo da su najviše voljeli igrati prijateljske nogometne utakmice.³³ Vrlo često možemo pronaći članke i o raznim kulturnim i društvenim zabavama na kojima su uglavnom bili prisutni američki časnici. U vijestima u kojima se spominju antantini časnici, osim Talijana, možemo iščitati da su se domaći ljudi jako dobro slagali s njima i rado ih pozivali na razna društvena i sportska druženja. S druge strane, *Novo doba* donosi i vijesti o nečasnim postupanjima domaćih ljudi s antantinim časnicima. Naime, u jednom ljutitim članku u *Novom dobu* donosi se vijest da se francuskim i američkim časnicima kave i liker u splitskim kavanama naplaćuju po višim cijenama te se apelira na gradsku općinu da se pozabavi tim sramotnim činom.³⁴ Na temelju ovakvih vijesti možemo vidjeti kakav su odnos Splitsani imali s antantinim časnicima. S jedne strane možemo iščitati kako su stanovnici znali iskoristiti novonastalu situaciju u svoju korist, dok s druge strane ne izostaju oštre kritike ostalih sugrađana.

No, za razliku od prijateljskih odnosa s Englezima, Francuzima i Amerikancima, odnosi prema Talijanima su jako zahladili. O ovoj novonastaloj situaciji se mnogo pisalo u *Novom dobu* u

³¹ Isto, str. 86.

³² *ND*, god. I., br.177., 3.12.1918., str. 1.

³³ *ND*, god. II., br.97., 5.5.1919., str. 2.

³⁴ *ND*, god. I., br.181., 7.12.1918., str. 3.

čijim se člancima otvoreno poziva stanovništvo, a posebno mladež da zadrže pribranost i ne nasjedaju na razne provokacije od strane Talijana.³⁵

U srpnju 1920. g. dogodio se vrhunac napete situacije između građana Splita i Talijana. Naime, izbio je incident koji se veže uz krstaricu Pugliu koja je bila usidrena u splitskoj luci. Dogodio se krvavi događaj u kojem su smrtno stradali i talijanski i jugoslavenski građani.³⁶ Istražna komisija je utvrdila da je za ovaj nemili događaj kriva talijanska strana. Ubrzo se sklapa i Rapallski ugovor koji su Hrvati i Talijani u Dalmaciji doživjeli kao poraz.³⁷ Odluka koja nikome nije bila potpuno po volji ipak je donijela dugo očekivano smirivanje napete situacije u Splitu.

Gradsko poglavarstvo Općine Split s vremenom je sve više pažnje posvećivalo mnogim bitnim pitanjima vezanim uz prometne veze Splita s drugim gradovima u unutrašnjosti, komunalnim problemima, uređenju elektriciteta, vodovoda, kanalizacije, izgradnji stambenih prostora, splitskoj luci, gradnji novog groblja, zdravstvu i prosvjeti.³⁸ Urednici *Novog doba* vrlo često donose vijesti o raznim problemima vezanim uz stambena i komunalna pitanja, zatim o nedostatku asfaltiranih cesta, nedostatku električne energije itd.³⁹ U skoro svim vijestima koja se tiču ovakvih problema urednici *Novog doba* oštro apeliraju na gradske vlasti da tim problemima pristupe ozbiljno i da ih riješe u što kraćem vremenskom periodu.

Razdoblje od 1920.- 1925. obilježeno je novim političkim raspoloženjem u Kraljevini SHS što se najbolje odražava kroz cenzuru i Vidovdanski ustav. U Splitu se odvijaju dugo očekivani lokalni izbori, u kojima se po broju glasova izdvajaju komunisti, izvanstranačka lista dalmatinskih političara na čelu s Antom Trumbićem, demokratska stranka i zemljoradnička stranka.

Godine 1925. slavila se tisućugodišnjica Hrvatskog Kraljevstva čime je i na simboličan način dovršena Lička pruga koja povezuje hrvatski sjever i jug. Svečano otvorenje je proslavljeno i u Splitu prilikom čega su održani brojni koncerti, sportska natjecanja i svečana otvaranja spomenika Marka Marulića i Etnografskog muzeja.⁴⁰

³⁵ ND, god. II., br.107., 17.5.1919., str. 3.

³⁶ ND, god. III., br.154., 12.7.1920., str. 1.

³⁷ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 109.

³⁸ Isto, str. 97.

³⁹ ND, god. II., br.113., 24.5.1919., str.3., ND, god. III, br.149., 6.7.1920., str3., ND, god. IV., br. 87. 16.1.1921., str. 3.

⁴⁰ ND, god. VIII., br.172., 25.6.1925., str.1.; ND, god. VIII., br.173., 26.6.1925., str. 1.-3.

Odnosi Kraljevine SHS i Italije još uvijek su bili poprilično napeti te su ponekad eskalirali u otvorenim demonstracijama, javnim povorkama i fizičkim sukobima. Veliko neodobravanje građana Splita izazvale su Nettunske konvencije o kojima javnost nije bila odmah obaviještena zbog bojazni vlasti od njihove povratne reakcije. Kritike su tada upućivane vlasti u Beogradu i vodećim političarima. Ubrzo je došlo do pada popularnosti HSS u sljedećim godinama i do prepucavanja Radića i Pašića.⁴¹ Napeta situacija je politički eskalirala u lipnju 1928. g. kada je Puniša Račić pucao na zastupnike HSS. Vijest o tom krvavom događaju istog je dana stigla u Split, ali su već sljedećeg dana bile prekinute sve telefonske veze po odluci državne vlasti. Na dan pogreba 23. lipnja u Splitu se okupilo mnoštvo građana da bi odalo počast poginulim političara.⁴²

Važnom političkom odlukom koju je 6. siječnja 1929. proglasio kralj Aleksandar Karađorđević ukinut je Vidovdanski ustav, raspuštena Narodna skupština i uveden apsolutizam. S radom su prestale političke stranke u Splitu, a za načelnika Splitske oblasti postavljen je kraljev prijatelj, dr. Jakša Račić. Ovo razdoblje je obilježeno podjelom države na banovine, te je prvim banom Primorske banovine imenovan Ivo Tartaglia. Jakša Račić je na svojoj dužnosti ostao četiri godine, premda mu se pripisuje da je dosta toga učinio za Split za što ga je kralj i odlikovao ordenom, Račićevo vrijeme mandata je povezano sa gospodarskom krizom i obustavljanjem izgradnje grada Splita. U *Novom dobu* pronalazimo dosta članaka u kojima se spominju aktivnosti koje je poduzeo za napredak Splita. Pogotovo se to odnosi na aktivnosti kojima je dao neosporiv doprinos u uređenju park šume Marjan. Njegovim zalaganjem na Marjanu su izgrađene nove šetnice, uspješno je provedeno pošumljavanje i donesene su divlje životinje koje su služile za elitni lov.⁴³

Nakon njega na poziciji splitskog načelnika izmjenjuje se nekoliko političara. Među njima bio je Mihovil Kargotić koji je Općinom Split upravljao pet godina nakon čega daje ostavku koju nije htio javno obrazložiti. Zatim Mirko Buić koji je formalno bio nestranačka osoba, ali je neupitan bio njegov jugoslavenski svjetonazor. Buića koji se nije dugo zadržao na ovom položaju zamjenjuje Vlado Matošić koji na mjesto splitskog načelnika dolazi 13. listopada 1938. g. U to vrijeme, točnije 11. prosinca 1938. g., u Kraljevini Jugoslaviji su održani

⁴¹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 125.

⁴² ND, god. X., br.146., 23.6.1928., str. 5.

⁴³ ND, god. X., br. 239., 30.9.1929., str. 7.

posljednji parlamentarni izbori. U Splitu većinu glasova je osvojila lista na čelu s Vladkom Mačekom.⁴⁴

Odlukom kneza Pavla Karađorđevića da se riješi tzv. hrvatsko pitanje, 1939. g. formirana je vlada Dragiše Cvetkovića koja je 26. kolovoza 1939. g. s HSS-om postigla dogovor o uspostavljanju Banovine Hrvatske. Odluka o uspostavi Banovine Hrvatske imala je svoj odraz u javnom i političkom životu Splita na što su građani gledali s odobravanjem i nadom u rješavanje nagomilanih problema i nezadovoljstava. U novinama *Novo doba* možemo pronaći brojne naslovnice i članke u kojima se donose novosti o novonastalom sporazumu Cvetković-Maček, o formiranju Banovine Hrvatske, o Ivanu Šubašiću kao novoimenovanim banom i ostalim bitnim pitanjima vezanim uz jugoslavensku politiku.⁴⁵ Ivan Šubašić je donio odluku o raspuštanju svih općinskih vijeća, te je u Splitu dužnost gradonačelnika privremeno zapala najstarijeg pravника u gradu Bogomila Doležala. O njemu iz *Novog doba* doznajemo da je za vrijeme mandata izdao nalog o isticanju hrvatskih zastava na Marjanu i na staroj općinskoj Vijećnici na Narodnom trgu.⁴⁶ Isticanje hrvatskih zastava je bilo zabranjeno od početka Šestosijenčanjske diktature što se proteglo na više od deset godina.⁴⁷ Sljedećih godina novi općinski izbori u Splitu se nisu proveli. Ivan Šubašić u svibnju, 1940. g. postavlja Josipa Brkića za splitskog gradonačelnika i imenuje 38 općinskih vijećnika. Josip Brkić bio je zadnji splitski gradonačelnik međuratnog razdoblja.

Nakratko su ovo bile najvažnije vijesti o kojima su novinari *Novog doba* najviše pisali, no ubrzo se počinju sve više pojavljivati vijesti o europskim političkim previranjima koja počinju zauzimati glavne naslovnice novina.

⁴⁴ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 136.-139.

⁴⁵ *ND*, god. XXII., br.203., 30.8.1939., str. 5.

⁴⁶ *ND*, god. XXII., br.209., 5.9.1939., str. 5.

⁴⁷ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 141.

III. GOSPODARSKI TEMELJI RAZVOJA GRADA SPLITA

3.1. Eklektična energija, vodovod i gradske prometnice

Jedini izvor energije u Splitu od 1860. do 1919. g. bila je gradska plinara. Problemi s opskrbom ugljena i proizvodnjom plina počeli su se pojavljivati početkom 20. st., a svoj su vrhunac doživjeli u ratnim vremenima pogotovo u zimu 1918./1919. Godine 1919. Općina Split je odlučila što žurnije riješiti pitanje opskrbe grada energijom te je počela pregovore s češkom tvrtkom Elektra za izgradnju dalekovoda i postavljanje električnih mreža.⁴⁸ Grad Split je prvu električnu javnu rasvjetu dobio u srpnju 1920. g.⁴⁹ Usporedbom s drugim dalmatinskim gradovima, gradovima na hrvatskom području i na području Kraljevine SHS; Split je jako kasno dobio električnu energiju jer je velik broj većih gradova na navedenim područjima dobio električnu energiju prije početka Prvog svjetskog rata. Gospodarski gledano Split je bio jako oštećen zbog toga jer su ga gospodarstvenici izbjegavali zbog nedostatka električne energije. Slijedom toga na području Splitske općine razvile su se tvornice koje za svoje potrebe nisu trebale električnu energiju.⁵⁰

Početkom 20. st. u Splitu se počela osjećati potreba za modernizacijom vodovodne mreže pogotovo u novim gradskim naseljima koja su se sve više počela razvijati i širiti. Od 1922. g. počeli su se obavljati nizovi radova na gradnji, modernizaciji i proširenju vodovodnih mreža kako bi se spriječile nestašice pitke vode i sva gradska naselja povezala vodovodnom mrežom.⁵¹ Nakon Prvog svjetskog rata počele su se popravljati i graditi ulice u gradu, koje su tijekom dvadesetih godina 20. st. asfaltirane. S vremenom je grad sve više počeo ostavljati dojam modernosti i urbanizma.

Nakon Prvog svjetskog rata koji je zaustavio svaku urbanističku djelatnost u gradu, osnivanjem Pokrajinske vlade Dalmacije i stručnih službi koje će se baviti pitanjima prostornog planiranja grada, pokreću se graditeljski radovi. Jedna od zaslužnijih osoba u prostornom planiranju i izgradnji Splita bio je inženjer Petar Senjanović čijim je zauzimanjem između ostalog, prenesena iz Beča u Split sva izrađena dokumentacija za regulacijski plan Splita.⁵² Godine 1921. dovršena su mjerenja grada za potrebe prostornog uređenja te se ubrzo krenulo u

⁴⁸ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 150.

⁴⁹ ND, god. III., br. 149., 6.7.1920., str. 3.

⁵⁰ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 152.

⁵¹ Isto, str. 153.

⁵² Isto, str. 470.

raspisivanje međunarodnog natječaja. Ocjenjivački odbor sastojao se od načelnika Tartaglie, domaćih stručnjaka Frane Bulića i Petra Senjanovića i stranih stručnjaka prof. dr. H. Jansen iz Berlina i prof. inž. M. Jaussely iz Pariza.⁵³ Zanimljivo je napomenuti da prva nagrada za regulacijski plan Splita nije dodijeljena već su druga i treća nagrada spojene te su na taj način pobijedile na međunarodnom natječaju.⁵⁴

Promjene koje su nastupile s 20. st. u Splitu jasno možemo vidjeti na primjerima njegove izgradnje, ulaganja u urbanizam i planskim proširenjima grada. Sve te promjene i noviteti odrazili su se na samu vizuru grada koji je sve više počeo gubiti karakteristike prošlih stoljeća. Najbolje to možemo vidjeti na primjerima novih arhitektonskih rješenja i noviteta koji se tada sve više počinju pojavljivati. O urbanističkim i graditeljskim promjena u Splitu između dva svjetska rata, ali i o životnim promjenama stanovišta, piše Stanko Piplović koji napominje da se izmjenom strukture stanovništva promijenio i fizički okvir svakodnevnog života.⁵⁵ S životnim promjenama sve više iščezava sloj težaka i njihovog načina života koji se odvijao u jednostavnim kućama, stajama i konobama. S novim promjenama koje donosi modernizacija života sve više se javlja potreba za industrijskim radnicima s kojima se uskoro počinju događati i promjene u stilu života. Grade se nova stambena naselja, uvodi se vodovod umjesto bunara, ulice se prilagođavaju motornim vozilima, primjenjuje se novi građevinski materijal i oprema, ruše se stare radionice i konobe itd. Sve ove promjene jasno ukazuju na promjene u načinu i standardu života.

Općina Split sve više počinje razmišljati o načinu prijevoza u gradskim i okolnim mjestima, te 1927. g. uspostavlja i prvu liniju autobusnog prijevoza u Splitu.⁵⁶ Tijekom tridesetih i četrdesetih godina 20. st. razvojem i modernizacijom prijevoznih sredstava u gradu se sve više povećava i broj autobusnih prijevoznika. Prijevoz putnika i robe je omogućio moderniji i kvalitetniji način života Splitsanima i okolnom stanovništvu, što je svakako povećalo njihov sve brojniji dolazak u Split.

⁵³ Isto, str. 471.- 472.

⁵⁴ Isto, str. 473.

⁵⁵ Piplović, Stanko, „Urbanistički i graditeljski razvitak predgrađa Lučac u Splitu“, Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru, sv. 48/2006., str. 464.

⁵⁶ ND, god. X., br.101., 2.5.1927., str.4.; ND, god. X., br.149., 1.7.1927., str. 4.

3.2. Željeznički promet

Potreba Splita za izgradnjom željezničkih pruga koje bi ga povezivale s unutrašnjošću i s europskim gradovima pojavila se već u vrijeme Austro-Ugarske. No, potrebe grada Splita su zbog niza političkih i gospodarskih razloga dugo vremena bile zanemarene i odgađane. Općinsko vijeće Splita se nakon završetka Prvog svjetskog rata na mnogim održanim sjednicama bavilo i raspravljalo o željezničkom povezivanju Splita s ostalim važnijim gradovima. U *Novom dobu* pronalazimo mnogo vijesti u kojima su se iznosile odluke i rasprave vezane uz željeznički promet i povezanost.⁵⁷ Općinsko vijeće se u više navrata bavilo mogućim rješenjima povezivanja Splita sa Zagrebom, Sarajevom i Beogradom. Osoba koja se svojim radom i djelovanjem u tom pitanju ističe je ing. Petar Senjanović čije prijedloge i stavove o gradnji željezničke povezanosti Splita s drugim gradovima možemo naći i u *Novom dobu*.⁵⁸

Godina 1925. je važna zbog konačnog dovršenja Ličke pruge koja je napokon povezala Split i Zagreb. Tada je Split prvi put dobio željezničku vezu i s europskim gradovima što je pozitivno utjecalo na sam razvoj grada. Ova pruga je Splitu mnogo značila jer su tada građani, a posebno su po tom pitanju bili bitni studenti, mogli na dostupniji način putovati i dobiti mogućnost stjecanja visokog obrazovanja u europskim središtima. Lička pruga je mnogo značila u opskrbi Dalmacije s brašnom i žitaricama iz Slavonije, ali i u transportu svježe ribe, ulja i vina iz Splita i Šibenika u Zagreb, Ljubljanu i Beograd.⁵⁹ U *Novom dobu*, povodom otvorenja Ličke pruge, iznesene su sve najvažnije i najaktualnije vijesti o njezinom otvorenju i značenju za Split.⁶⁰

3.3. Luka Split

U međuratnom razdoblju Split je postao jedna od najvažnijih i najprometnijih luka u jugoslavenskoj državi. Premda su Trst i Rijeka prije Prvog svjetskog rata bile najvažnije luke austrijskog odnosno ugarskog dijela Monarhije, Split je krajem 19. st. počeo dobivati sve više na važnosti zahvaljujući sve većem povećanju prometa te je ubrzo postao i najvažnija dalmatinska luka. Usporedno s povećanjem prometa i važnosti splitske luke počela se pojavljivati i potreba za ulaganjem, modernizacijom i proširenjem luke na čemu se počelo raditi

⁵⁷ ND, god. II., br.78., 10.4.,1919., str. 3.

⁵⁸ ND, god. II., br.60., 13.3.1919., str. 2.

⁵⁹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 163.

⁶⁰ ND, god. VIII., br. 172., 25.6.1925., str. 1.

tek 1928. g.⁶¹ Usprkos činjenici da je Split u jugoslavenskoj državi bio najprometnija luka, financijska potpora i ulaganja u luka nisu bila dovoljna da bi se iskoristio i unaprijedio sav potencijal. Bez obzira na očiti manjak financijskih sredstava i investicija u razvojne mogućnosti, splitska luka je tijekom međuratnog razdoblja bilježila visoki robni promet u usporedbi s drugim lukama, a jedino joj je mogla konkurirati luka Sušak.⁶² Tijekom dvadesetih godina važan je bio izvoz drva, a tridesetih godina izvoz boksita. Njezin robni promet se tijekom cijelog međuratnog razdoblja najviše temeljio na izvozu cementa i tupine, no od 1937. g. počinje bilježiti pad.

3.4. Građevinska djelatnost

Nakon Prvog svjetskog rata stanovništvo Splita se sve više počelo povećavati te se usporedno s tim počela povećavati potražnja za stambenim i poslovnim prostorima. Općina Split je 1921. g. potakla osnivanje građevnog poduzeća koji će se baviti rješavanjem stambenih prostora. Iste godine je osnovano Splitsko građevno poduzeće d.d. koje je preuzelo rješavanje novogradnje u Splitu. Općina Split je svojim djelovanjem nastojala steći što više građevinskih površina, te je počela poticati novogradnju tako da je u rubne dijelove grada uvela nove ceste, davala porezne olakšice za novogradnju itd. U *Novom dobu* tijekom dvadesetih i tridesetih godina redovito se iznose vijesti o novogradnjama u Splitu.⁶³ Novogradnja u Splitu se tijekom međuratnog razdoblja razbukovala te je svoj vrhunac doživjela u dvadesetim godinama 20. st. U tom periodu posebno se ističu arhitekti kao što su F. Kaliterna, ing. P. Senjanović, D. Žagar, E. Ciciliani itd. Zanimljivo je istaknuti da su se u tom periodu vodile i rasprave o preferencijama u arhitekturi između tradicionalista i modernista, kako među arhitektima tako i među građanima.⁶⁴ U *Novom dobu* možemo pronaći niz članaka u kojima se pisalo o novogradnji i novim modernističkim koncepcijama u arhitekturi koje su počele prevladavati pretežno tijekom tridesetih godina. Novinski članci pružaju nam sliku kako su se nove tekovine u arhitekturi prihvaćale ili odbijale, kako od običnih građana, tako i od samih arhitekata. Jedan od primjera žestoke polemike bila je izgradnja zgrade veslačkog kluba na Matejuški koja je izgrađena u avangardnom stilu.

⁶¹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 166.

⁶² Isto, str. 167.

⁶³ *ND*, god. IV., br.76. 4.4.1921., str. 3.; *ND*, god. IV., br.87., 16.4.1921., str. 3.; *ND*, god. XIII., br.57., 31.3.1930., str. 3.; *ND*, god. XVII., br.176., 28.6.1934., str. 7.

⁶⁴ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 200.

3.5. Gospodarska djelatnost

3.5.1. Cementa industrija

Cementna industrija je u Splitu tijekom međuratnog razdoblja bila jedna od najrazvijenijih industrijskih grana.⁶⁵ Njezin razvoj je počeo u 19. st. s osnivanjima prvih tvornica cementa na rubnim dijelovima splitskog područja. Godine 1865. dignuta je prva tvornica cementa na splitskom Dražancu⁶⁶ koja svoj cement počinje izvoziti u Austro-Ugarsku Monarhiju i Italiju. Između 1904. i 1914. g. na splitskom području dignute su još četiri cementne tvornice s čime je počelo razdoblje industrijalizacije splitskog područja.⁶⁷ Tvornica *Split* koja je podignuta 1908. g. na području Majdana kod Solina vrlo brzo se razvila u jednu od vodećih tvornicu cementa na Jadranu i u Europi.⁶⁸ Tijekom međuratnog razdoblja, svoje je proizvode najviše izvozila u Italiju i Egipat. Dvadesete godine su za industriju cementa na splitskom području bile jako značajne jer se tada počela uvoditi dugo odgađana modernizacija strojeva, ali i edukacija ljudi koji s vremenom postaju sve stručniji. Slijedom toga i proizvodnja cementa se naglo povećala, te svoj vrhunac doživljava u međuratnom razdoblju. U prometnim podacima splitske luke cement je bio najvažnija roba koja je bila tražena na europskim, azijskim, afričkim i američkim tržištima. Cementna industrija na splitskom području svoj razvojni uspon doživjela je od kraja Prvog svjetskog rata do 1929. g. Nakon toga od 1929. do 1935. g. nastaje stagnacija zbog odjeka svjetske ekonomske krize⁶⁹ te nakon 1935. g. proizvodnja opada.⁷⁰ Potreba za cementom u Europi i svijetu počinje opadati uslijed budućih ratnih zbivanja.

3.5.2. Prehrambena industrija

Nakon Prvog svjetskog rata prehrambena industrija u Splitu počela se ubrzanije razvijati, a najvažnije tvornice koje se izdvajaju u međuratnom razdoblju su tvornice tjestenine, tvornice za preradu i konzerviranje riba te tvornice za alkoholna i bezalkoholna pića. Split je bio važno središte, ako ne u direktnoj proizvodnji raznih tvornica onda svakako kao njihovo administrativno središte. Jedna od važnijih tvornica u međuratnom razdoblju koja se bavila

⁶⁵ Radica, Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930 godine*, Split, 1931., str. 233.

⁶⁶ Žižić, Dujmo, *Povijest industrije cementa u Dalmaciji: 150 godina suživota*, Split, 2015., str. 30.

⁶⁷ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.205.

⁶⁸ Isto, str. 207.

⁶⁹ Žižić, Dujmo, *Povijest industrije cementa u Dalmaciji: 150 godina suživota*, Split, 2015., str.27.

⁷⁰ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, 2009., str. 211.

preradom riba bila je tvornica *Sardina d.d.* No, ona je od 1925. g. počela bilježiti poslovne gubitke koje je prepisivala gospodarskoj krizi u državi, nedostatku financijske državne potpore i konkurenciji na tržištu. Tvornice koje su se još bavile preradom i konzerviranjem ribe na dalmatinskom području, a suočavale su se sa sličnim problemima kao i tvornica *Sardina d.d.*, bile su *Jugoslavenska tvornica alimentarnih konzerva d.d. Itak*, *Neptun d.s.o.j.*, *Casolina* i *Bižaca d.s.o.j.*

Od drugih tvornica na splitskom području značajnije su bile tvornice koje su se bavile proizvodnjom tjestenina kao što su *Cetina tvornica tjestenina Omiš-Split*, *Aster tvornica tjestenina*, *Vlasta tvornica tjestenine i dvopeka d.d. Split*, *Jadro tvornica tjestenine i trgovina sa zemaljskim proizvodima na veliko d.s.o.j.*, *Primorka tvornica tjestenine d.s.o.j.* Navedene tvornice su bile okrenute lokalnom tržištu, a među njima se izdvojila tvornica *Cetina* koja je imala suvremene i moderne pogone te je osim tjestenine proizvodila i kekse. S vremenom se nametnula kao jedna od najvećih tvornica tjestenina i keksa u jugoslavenskoj državi.⁷¹ Od tvornica za proizvodnju alkoholnih i bezalkoholnih pića izdvajaju se: *V. Morpurgo prva odlikovana dalmatinska parna destilerija*, *Prva jugoslavenska odlikovana tvornica maraškina i likera Buzolić & Co* i *Dalma- tvornica maraškina i likera d.s.o.j.*

3.5.3. Ostala industrija

Od ostale industrije koja je djelovala na splitskom području izdvojila bi tvornicu boja i kemijskih proizvoda *Duga*, tvornica sapuna *Lav*, *Dalmatinska tvornica kože Braća Buj*, *Splitska tekstilna tvornica d.s.o.j.*, *Prva dalmatinska tvornica pokućstva J. Pijević*, *Tvornica pokućstva Vjekoslava Paparella*, *Rossi St. metalurgična tvornica*, te nekoliko tiskara kao što su *Narodna tiskara*, *Hrvatska štamparija* i *Štamparsko poduzeće Novo doba*.⁷² Razvoj ovih industrijskih poduzeća jasno ukazuje na transformaciju Splita u urbano središte u kojem su potrebe gradskog stanovništva i sve veća koncentracija radne snage na splitsko područje svakako pridonijeli bržem razvoju prehrambenih i industrijskih tvornica. Na razvoj Splita ukazuju i podaci iz 1930. g. prema kojima je u gradu djelovalo oko 780 trgovačkih radnji i oko 750 obrtnih radnji.⁷³ Porast broja trgovačkih i obrtnih radnji jasno pokazuje na porast broja stanovnika i njihovu sve veću potrebu za raznovrsnim trgovinama što odražava promjene u

⁷¹ Isto, str. 229.

⁷² Isto, str. 238.

⁷³ Isto, str. 239.

načinu života i potrebu za modernizacijom. Upravo se ovakve promjene u životnim navikama stanovnika mogu vidjeti u gradu u kojem je nakon Prvog svjetskog rata najbrže rastao broj prehrambenih trgovina, zatim trgovina s električnim priborom, bojama, radio-aparatima, automobilima itd.

3.6. Turizam

Prije Prvog svjetskog rata turizam je u Splitu bio slabo razvijen zahvaljujući prije svega tadašnjim nestabilnim političkim zbivanjima što se prvenstveno odnosilo na napete odnose s Italijom. Turisti su u većem broju počeli dolaziti u Dalmaciju i Split nakon povlačenja talijanskih vojnih snaga s teritorija Kraljevine SHS i smirivanja napetih odnosa. U Splitu su se tada počela osnivati brojna društva koja su imala zadaću unaprijediti turizam. Jedno takvo društvo je osnovano 1923. g. u Splitu te je imalo naziv *Društvo za saobraćaj Putnika*. Ubrzo nakon toga počela su se osnivati i ostala društva koja su se često i udruživala. Izdvojila bi *Primorski savez za unapređenje turizma*, *Centralni ured za propagandu Jadrana* i *Jadranski hotelijerski savez*. Tijekom međuratnog razdoblja broj hotela, pansiona i prenoćišta je varirao. Tako je 1926.g. Split imao devet hotela, 1 pansion, 32 prenoćišta, 19 restorana i velik broj drugih ugostiteljskih objekata. Godine 1941. u Splitu je bilo 6 hotela, 5 pansiona, 9 manjih svratišta, 25 restorana i drugih ugostiteljskih objekata.⁷⁴ Od značajnijih hotela bi izdvojila *Ambasador*, *Bellevue*, *Central*, *Salonae*, *Slavija* i *Park*.

U *Novom dobu* možemo pronaći dosta članaka o izgradnji i ponudi brojnih hotela u Splitu. Brojni članci na kritičan način donose izvješća o uspješnosti turizma u Dalmaciji, njezinoj ponudi, ali i o nerazvijenim mogućnostima. Pri tome se često apelira na gradsko poglavarstvo da uloži više novčanih sredstava u turizam. No, također ne izostaju i razne pohvale Jadranskoj obali i njezinoj ljepoti.⁷⁵

⁷⁴ Isto, str. 260.-265.

⁷⁵ *ND*, god. IV., br.64., 19.3.1921., str. 5.; *ND*, god. X., br. 218., 19.9.1927., str. 4.; *ND*, god. X., br.223., 24.9.1927., str. 2.; *ND*, god. XII., br. 179., 20.7.1929., str. 4.; *ND*, god. XVII., br.179., 1.8.1934., str. 5.

IV. KULTURNI ŽIVOT SPLIĆANA I GRADA SPLITA

4.1. Struktura obitelji

Tijekom međuratnog razdoblja, usporedbom s prošlim razdobljima, struktura obitelji se nije mnogo promijenila, ali se kvaliteta i svakodnevnica života umnogome razlikuju. Građani Splita su se u međuratnom razdoblju počeli susretati s modernim izumima i novotarijama koje su uskoro počeli koristiti u svojoj svakodnevici. No, određene aspekte tradicionalnog shvaćanja života i običaja su zadržali dugo i u velikoj mjeri. Najzornije primjere tradicionalnog načina života pronalazimo kroz odnose u obitelji, braku i nasljeđivanju imovine. No, s druge strane na brojnim primjerima koje pronalazimo u raznim ostavštinama i novinskim člancima možemo uočiti promjene koje se odnose na shvaćanje rodni uloga, diobu imovine, sklapanje braka itd.

O djetinjstvu i odrastanju u međuratnom Splitu možemo doznati jako puno iz novinskih članaka, ali i iz raznih sačuvanih memoara autora kao što su Marin Bego, Ivan Kovačić i M. Uvodić.⁷⁶ O djeci su najviše brinule majke koje su uglavnom bile kućanice. Djeca su svoje slobodno vrijeme provodila van kuće igrajući se u susjedstvu. No, često su njihove igre i nepodopštine izazivale ljutnju građanstva. U *Novom dobu* možemo pronaći kratke članke najčešće naslovljene *O dječjim nepodopštinama*, u kojima se kritizira dječje ponašanje koje izaziva nemir i nered na ulicama. Pri tome se pozivalo redarstvo da se pobrine za red u ulicama i kvartovima kako građani ne bi trpjeti svakakve dječje nepodopštine.⁷⁷ U osnovnu školu tada su išla gotovo sva djeca, a razlike u rodu su se počele isticati pri odabiru i upisivanju srednjih škola.

Kao temelj obitelji ističe se brak koji se prema zakonu za pripadnike svih priznatih vjeroispovijesti sklapao u crkvenim institucijama, a za osobe koje nisu pripadale nijednoj priznatoj vjeri, što uključuje i ateiste, brak se sklapao pred građanskom vlašću.⁷⁸ Posebno je zanimljivo sklapanje hrvatsko-talijanskih brakova o čemu je pisao Enzo Betizza. On ističe da na takve brakove nije dobronaklono gledala ni talijanska ni hrvatska strana. Udaća za ženu je značilo preuzimanje muževljevog državljanstva. U tom slučaju su Talijanske postajale jugoslavenske državljanke, a Jugoslavenke talijanske državljanke. No, od tog pravila se moglo

⁷⁶ Bego, Marin, *Novele, U očekivanju, Niz našu obalu*, Split, 1979., str. 68.-69.; Kovačić, Ivan, *Smij i suze starega Splita*, Split, 1971., str. 76.-80.; Uvodić, Marko, *Libar Marka Uvodića Splićanina*, Split, 1940., str. 42.

⁷⁷ ND, god. IV., br.30., 8.2.1921., str.3.; ND, god. IV., br.34., 12.2.1921., str. 3.

⁷⁸ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 268.

odstupiti prijevremenim odlaskom kod javnog bilježnika i pristajanjem obojih supružnika na zadržavanje postojećeg državljanstva.

Prema statističkim podacima iz 1925. i 1926. g. mladići nisu stupali u bračnu zajednicu prije navršene 18 godine, a djevojke prije 15 godine. Žene su najviše ulazile u brak između 21 i 25 godine (41 %), između 26 i 30 godine (25 %), između 18 i 21 (16 %), a nakon tridesete i četrdesete vrlo rijetko. Muškarci su ulazili u brakove najviše između 26 i 30 (38 %), između 21 i 25 (25 %), između 31 i 35 (18 %), a nakon 40 vrlo rijetko.⁷⁹ Mladići i djevojke su uglavnom imali slobodu izbora svoga bračnog druga, no roditelji su trebali dati svoj pristanak.

U Splitu je postojalo mnogo mjesta za upoznavanje i udaranje. Kao najpopularnija ističu se šetnje Rivom i Pjacom, zatim organizirani plesovi koji su se najčešće održavali u siječnju i veljači te sastanci kod česme s vodom. Potonji običaj, prilikom kojeg bi se mladi uglavnom iz težačkih obitelji upoznawali i zaljubljivali, s vremenom je potpuno nestao.⁸⁰ Nakon što su mladi izabrali svoga bračnog druga i s tim izborom upoznali roditelje koji su se složili s izborom, slijedile su zaruke i vjenčanje. Nakon objavljivanja zaruka i dogovora miraza, gotovo je bilo nezamislivo prekinuti zaruke jer se to smatralo sramotnim i nečasnim činom. O brojnim običajima prilikom udvaranja i objavljivanja zaruka napisana su brojna književna i memoarska djela, među kojima bi izdvojila memoare Marina Bege i Ivana Kovačića.⁸¹ No, na niz običaja vezanih uz ženidbu doznajemo i iz novinskih stupaca. Tako je poznat jedan običaj koji je nazvan batarela ili mačja derača, a odnosi se na priređivanje neugodnosti udovcu ili udovici koji se ponovno odluče stupiti u brak.⁸² Koliko će batarela biti neugodna ovisilo je o vremenskom periodu koji je prošao nakon smrti bračnog druga osobe koja je ponovno odlučila stupiti u novi brak.

Život u izvanbračnoj zajednici bio je rijetkost. No, ukoliko bi se muškarac i žena odlučili na takav korak, vrlo često bi ih susjedi prijavljivali redarstvu zbog nemoralnosti. Razvodi su također bili rijetkost. No, kada bi se dogodili, supružnici bi u većini slučajeva sporazumno postigli dogovor u kojem bi najčešće naveli razloge zbog kojih više ne mogu zajedno živjeti te bi kod javnog bilježnika postigli dogovor i oko podjele imovine.⁸³

⁷⁹ Isto, str. 270.

⁸⁰ Isto, str. 271.

⁸¹ Bego, Marin, Novele, U očekivanju, Niz našu obalu, Split, 1979., str. 69.-71.; Kovačić, Ivan, *Smij i suze starega Splita*, Split, 1971., str. 195.- 200.

⁸² Jelaska Marijan, *Zdravka, Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 272.

⁸³ Isto, str. 273.- 274.

Kada je nastupila starost u kojoj ljudi više nisu mogli raditi i zarađivati za život, u većini slučajeva radnici su imali riješeno mirovinsko osiguranje. Osiguranu mirovinu su dobivali činovnici i službenici u javnim, državnim i privatnim tvrtkama. No, nikakvo mirovinsko osiguranje u većini slučajeva nisu imali težaci, ribari, manji obrtnici i mornari. Kada su nastupili stari dani u kojima više nisu bili sposobni za rad i novčano privređivanje oni su imali mogućnost sklapanja ugovora o takozvanom doživotnom ili dosmrtnom prihodu.⁸⁴ Takvi ugovori su najčešće sklapani između oca ili majke i njihove djece, ali nisu rijetki ni ugovori sklopljeni s braćom, sestrama ili bližim rođacima. Ugovori su se sklapali kod javnih bilježnika te su danas oni u većini slučajeva sačuvani, a najviše se odnose na ugovore sklopljene u splitskoj okolici, a manje u samom Splitu. Prema sačuvanim ugovorima doznajemo da se radi o ustupanju zemljišnih čestica ili bilo kojih drugih dobara koja se nalaze u rukama vlasnika koji sklapa ugovor sa svojom djecom ili drugim osobama, a uvjet je pri tome bio uzdržavanje do kraja života, nakon čega će dobra uzdržavane osobe pripasti njihovim uzdržavateljima.⁸⁵

Da bi se što bolje shvatila društvena, rodna i obiteljska struktura splitskog stanovništva međuratnog razdoblja nezaobilazne su oporuke o nasljeđivanju imovine. O običaju odricanja od prava na nasljeđivanje u međuratnom Splitu posebno se bavila Zdravka Jelaska Marijan. U svom znanstvenom radu detaljno obrađuje problematiku odricanja od prava na nasljeđivanje na temelju javnobilježničkih spisa tadašnjih poznatih splitskih bilježnika kao što su Jerko Alberi i Lujo Kargotić. Glavna postavljena pitanja tijekom istraživanja su; je li se običaj odricanja odnosio samo na stanovništvo koje je živjelo od poljoprivrede ili se protezao i na stanovništvo drugih zanimanja, je li se običaj odricanja odnosio samo na kćeri ili i na sinove te kakvu i koliko su naknadu djeca dobivala za odricanje od nasljednih prava.⁸⁶ Oporuke su se radile kod javnih bilježnika te su vrlo kratke i jasne. Prema podacima Jelaske-Marijan od 325 osoba u međuratnom Splitu koje su se odrekle prava na nasljeđivanje javnobilježničkim spisom, 296 je ženskog spola, a samo 29 muškog spola.⁸⁷ Većina sačuvanih oporuka pripada težacima i veleposjednicima, dok su oporuke građana drugih zanimanja rjeđa. Na temelju oporuka možemo dobiti jasniju sliku o društvenim i rodnim odnosima u obitelji. Prema oporukama uglavnom su se imenovali muškarci kao glavni nasljednici, što vuče korijene još iz mletačkih vremena kada se na taj način sprječavalo rasipanje obiteljske imovine. Kćerima bi se prilikom

⁸⁴ Isto, str. 275.

⁸⁵ Isto, str. 275.- 277.

⁸⁶ Jelaska Marijan, Zdravka, „*Neka ostavština bude dosudjena ostalim nasljednicima bez obzira na nju kao da se nije ni rodila*“ (Običaj odricanja od prava nasljeđivanja u Splitu 1919.-1940.), Časopis za suvremenu povijest, 39. (2007.), br.3., str.613.

⁸⁷ Isto, str. 619.

udaje osigurao miraz te su one najčešće izostavljene iz nasljeđivanja. No, ukoliko bi se radilo o neudatim kćerima vrlo često su zajedno sa svojom braćom navođene kao nasljednice, ali pod uvjetom da se ne udaju. Ukoliko se ipak odluče na udaju gube pravo na imovinu, ali u tom slučaju braća su im dužna osigurati pristojan miraz. Prema tome, miraz je bio naknada za odricanje prilikom podjele imovine.⁸⁸ U bilježničkim spisima nalazimo i različite načine isplate. Ženama se najčešće isplaćivalo u robi, pokućstvu, nakitu, novcu, zlatu i opremi. Ovakav način isplate jasno ukazuje da su dana sredstva ženama trebale osigurati budući kvalitetniji obiteljski život, ali su imala i svrhu osiguranja u slučaju gladi i bolesti.⁸⁹ Prema podacima iz javnobilježničkih spisa izdvajaju se sljedeći zaključci. Kćerima su naknadu u nekretninama davali roditelji različitih zanimanja, na primjer obrtnici, trgovci i posjednici, a najmanje težaci. Težaci su naknadu svojim kćerima najviše davali u robi i novcu. S druge strane, sinovi koji su se odrekli svoje imovine naknadu za odreknuće u većini slučajeva su dobivali u novcu.⁹⁰ Žene su se najviše odricale prava na nasljeđivanje obiteljske imovine prilikom udaje jer su tada bile podmirene mirazom. Kako je već naglašeno najveći broj oporuka u kojima se žena odriče prava na obiteljsku imovinu odnosi se na kćeri težaka koji su na taj način sprječavali rasipanje obiteljskih imanja. Sinova koji se odriču prava na obiteljsku imovinu u odnosu na kćeri je jako malo, ali ipak su takvi slučajevi zabilježeni. U javnobilježničkim spisima u većini slučajeva glavni nasljednici su sinovi. No, u oporukama nalazimo i suprotne podatke gdje su glavne nasljednice kćeri. Prema jednoj oporuci iz 1928. pomorac Ante M. glavnim nasljednicama imenuje svoje udate kćeri dok sinovima ostavlja samo onoliko koliko im je po zakonu dužan. Objašnjenje ovakve odluke nalazimo u njegovoj oporuci u kojoj je spomenuti pomorac zahvalan svojim kćerima jer su se za njega brinule u starosti i nemoći za razliku od sinova. Na slične primjere nailazimo i u drugim oporukama iz tog vremena.⁹¹ Iz primjera ovakvih oporuka, a nalazimo i primjere u kojima roditelji ravnopravno dijele svoju imovinu bez obzira na spol djeteta, možemo zaključiti da u pojedinim slučajevima dolazi do potpunog izjednačavanja djece i da se u nekim slučajevima imovina dijeli prema zaslugama, a ne prema srednjovjekovnim običajima.

⁸⁸ Isto, str. 633.

⁸⁹ Isto, str. 633.

⁹⁰ Isto, str. 635.- 636.

⁹¹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 277.- 289.

4.2. Obrazovanje stanovništva

Osnovnoškolsko obrazovanje je u Dalmaciji početkom 20. st. bilo obavezno. No, unatoč tome prema statističkim podacima iz tog razdoblja pismenost je bila na niskoj razini. Podatke o pismenosti stanovništva tada je vodio statistički-anagrafski ured Općine Split, čije podatke trebamo uzeti s oprezom jer su oni broj nepismenih ljudi koji su se u međuvremenu opismenili, samo pribrajali već postojećem postotku nepismenih. Prema tim podacima broj nepismenih za 1922. g. iznosi 24, 53 %, za 1923. g. 26, 96 % i za 1924. g. 28, 44 %. Broj ukupnog stanovništva se povećavao, a prema njihovim procjenama se i broj nepismenih ljudi povećavao, sukladno s činjenicom da je u Split dolazilo stanovništvo iz Dalmatinske zagore. Premda je činjenica da se veliki broj nepismenog stanovništva useljavalo u Split, mnogi od njih su polazili razne tečajeve za nepismene koje su organizirala brojna društva kao što su *Narodna ženska udruga*, *Pučka čitaonica Varoš*, *Prosvjetno društvo Svjetlost* i *Hrvatsko katoličko prosvjetno društvo Danica*. Prema drugim podacima o nepismenosti stanovništva koja su u međuvremenu provedena, kao što su prikupljeni podaci Međudruštvenog odbora za grad Split, za godinu 1938., ustanovljeno je da su razni naponi oko opismenjavanja polučili pozitivne rezultate te se broj nepismenog stanovništva znatno smanjio.⁹² Prema podacima iz javnobilježničkih spisa najveći postotak nepismenog stanovništva nalazimo među težacima. Uspoređujući potpise u oporukama između roditelja i njihove djece, jasno je da postoji i generacijska razlika prema kojoj se roditelji u više od 40 % slučajeva nisu znali potpisati, dok su se njihova muška djeca znala potpisati u gotovo svim slučajevima, a ženska u 96 % slučajeva. Ovakvi podaci iz javnobilježničkih spisa odnose se na razdoblje početka 20. st., dok se nakon Prvog svjetskog rata broj osoba koje se nisu znala potpisati znatno smanjuje. Prema raznim podacima, treba uzeti u obzir da se broj nepismenog stanovništva grada Splita najviše odnosio na težake koji su u Splitu najviše prevladali u Velom Varošu, Lučcu i Gradu u čija su se gradska predjela najviše doseljavali.⁹³

Od vremena austrougarske uprave u Splitu je djelovalo šest osnovnih škola, koje su brojile tri muške i tri ženske škole. U Splitu je postojala stroga podjela na muške i ženske škole, a sukladno tome u muškim školama su uglavnom predavali učitelji, dok su u ženskim školama predavale učiteljice. Tek se sredinom dvadesetih godina 20. st. to počinje mijenjati tako da u muškim školama počinju raditi učiteljice. Godine 1929. pojavljuje se potreba za gradnjom novih osnovnih škola u gradu, te su za školsku godinu 1930./31. otvorene dvije nove škole.

⁹² Isto, str. 298.-300.

⁹³ Isto, str. 300.- 303.

Općina Split je 1939./40.g. imala 19 osnovnih škola. Privatnu osnovnu školu imala je talijanska manjina što joj je bilo zajamčeno međunarodnim ugovorom.⁹⁴ Što se tiče srednjih škola, na kraju Prvog svjetskog rata grad Split je brojao tri gimnazije, četiri strukovne škole i jednu građansku školu. Ubrzo se pokrenula inicijativa i potreba za gradnjom ženske gimnazije koja je otvorena 1918. g., a početkom 1920. g. osnovala je i Državna srednja tehnička škola. Inicijativa i sama gradnja prve ženske gimnazije u Splitu u *Novom dobu* je popraćena brojnim člancima u kojima možemo vidjeti da je gradnja iste gimnazije omogućena velikim zalaganjem i entuzijazmom udruženja srednjoškolskih profesora u Splitu i brojnih građana Splita.⁹⁵

Razlika između djevojaka i mladića osjećala se u ponuđenom obrazovnom sistemu, u kojem je mladićima omogućen veći broj srednjih škola koje su mogli upisati, dok su jedino gimnazije bez obzira na spol nudile podjednako obrazovanje.⁹⁶ Nakon završene srednje škole, učenicima koji su htjeli nastaviti školovanje bio je neminovan odlazak jer je u Splitu u međuratnom razdoblju djelovao samo Bogoslovni fakultet. Premda ne postoji sustavno istraživanje o odlasku splitskih srednjoškolaca na studiranje van Splita prema kojem bi točno znali podatke u kojem broju i koje fakultete su upisivali i završavali, ipak nam određeni podaci ukazuju prema kojim su sveučilištima splitski studenti najviše bili orijentirani i u kojem razdoblju. Prije Prvog svjetskog rata liječnici, odvjetnici i inženjeri najčešće su stjecali obrazovanje u Austriji i Češkoj. Nakon Prvog svjetskog rata studenti prava su odlazili u Zagreb, Beograd ili Ljubljano. Studenti koji su postali stručnjaci za arhitekturu i građevinarstvo studij su završili u Beču, Pragu i Zagrebu. Liječnici međuratnog Splita studij su najčešće završili u Beču, Grazu i Pragu, ali od 1918. g. studenti medicine sve češće počinju odlaziti i u Zagreb. Profesori međuratnog Splita Filozofski fakultet su završili Beču ili Zagrebu. Međuratno razdoblje je i vrijeme u kojem su zabilježene i prve visokoobrazovane žene te tako nailazimo na podatke o prvim liječnicama i profesoricama.⁹⁷

⁹⁴ Isto, str. 303.- 308.

⁹⁵ ND, god. I., br.171., 27.11.1918., str.3.; ND, god. I., br.186., 12.12.1918., str.3.

⁹⁶ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 308.-316.

⁹⁷ Isto, str. 316.-319.

4.3. Kultura svakodnevnog življenja

Kultura svakodnevnog življenja u međuratnom Splitu širok je pojam koji obuhvaća život stanovnika grada Splita od njihovih privatnih domova do javnih mjesta okupljanja i suživota. O životu stanovnika Splita u njihovim domovima možemo dosta saznati iz različitih književnih djela i memoara, ali i javnobilježničkih spisa u kojima možemo pronaći vrijedne podatke i opise pojedinih inventara splitskih stanova i kuća. Upravo po inventaru određene kuće ili stana možemo saznati status, životne prilike i navike splitskih stanovnika. Sačuvani spisi, bilo književni, biografski ili javnobilježnički nam donose vrijedne podatke o izgledu najbogatijih kuća i vila do najsiromašnijih radničkih i težačkih konobi. Među sačuvanim spisima nalazimo opise inventara obiteljskih kuća splitskog načelnika Ive Tartaglie, ravnatelja Zadružnog saveza Ive Antičevića, splitskog liječnika Vladimira Roića i brojnih drugih važnih splitskih ličnosti. Imovina i inventari izdvojenih splitskih uglednika koji su imali odvojene sobe za knjižnice, zbirku likovnih djela, bogati namještaj, porculan, srebrninu i mnogobrojne ukrase jasno ukazuje na njihovo imovinsko stanje, a ujedno i na njihovu kulturu svakodnevnog življenja. S druge strane, opisi najsiromašnijeg stanovništva Splita kojeg uglavnom čine mnogobrojni radnici, nosači, težaci, ribari i obrtnici, a smjestili su se u Varošu i Getu, prikazuju prilike u kojima su oni svakodnevno živjeli.⁹⁸ Unutrašnjost njihovih kuća, a najčešće su živjeli u kamenim pučkim kućama, bila je skromna, te vrlo često bez svjetlosti i naznaka suvremenog života. No, kako doznajemo iz raznih sačuvanih memoara, težaci nisu pretjerano marili za svoje kuće koliko za svoje vinograde. Između ove dvije krajnosti koje opisuju kulturu svakodnevnog življenja stanovnika međuratnog Splita, našao se srednji građanski sloj koji je u pravilu imao dvije do tri sobe koje su uključivale spavaonicu, kuhinju i blagovaonicu.

Osim kulture svakodnevnog življenja u privatnim domovima, jednako je važno i njegovo odvijanje na javnim mjestima, što će se u narednim vremenima sve više početi mijenjati. *Novo doba* pruža nam obilje informacija o promjenama koje su se postepeno događale u gradu, potaknute prvenstveno gradskom upravom, ali i samim građanima Splita. Koristeći iste novine, izdvojila sam neke od važnijih odluka i promjena koje su posebno zauzimale mjesto u novinskim stupcima, a ujedno su jasni znakovi modernizacije koja sve više raskrčuje s tradicijom. Neke od takvih promjena svakako su nove odredbe i zakoni koje je izdala uprava grada Splita neposredno nakon Prvog svjetskog rata. Važna odluka Općine Split bilo je

⁹⁸ Kečkemet, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002., str. 422.- 438.

uvođenje tzv. Dana čistoće koji je prvi put održan 2. lipnja 1919. g., a za njegovo uvođenje je zaslužan načelnik Ivo Tartaglia koji je na poticaj američkog generala Andrews a po američkom običaju⁹⁹ izdao proglas u kojem poziva građane Splita da svoje domove, dvorišta i ulice počiste jer je čistoća u javnom interesu.¹⁰⁰ Tom odlukom su također nagrađivani najbolje očišćena dvorišta, ulice, radionice itd., a nagrađivani su i najbolji smetlari.¹⁰¹ Možda se ova odluka o uvođenju tzv. Dana čistoće čini kao jedna banalna odluka, no smatram da je ovo jako važan trenutak kada se počinje razvijati svijest da uvjeti koji su prevladavali u gradu i među njegovim stanovnicima nisu bili dostojni za razvoj u jedan urbani grad čemu je Split sve više počeo težiti. Sljedeća bitna odluka Općine Split je stroga zabrana držanja gnojišta, đubriva i svinjaca u gradu.¹⁰² U *Novom dobu* nalazimo vijesti u kojima se upozorava građanstvo na strogu zabranu držanja životinja u gradu. Vrlo često se ovakve vijesti ponavljaju u više brojeva, a ubrzo se počinju redati i sve češće vijesti o kršenju ove odredbe.¹⁰³

Zalaganje gradske uprave, pojedinih istaknutih ličnosti i samih građana da se uredi i proljepša Split jasno se vidi na primjeru pošumljavanja Marjana. Nedostatak zelenih površina u gradu potaknuli su splitsku općinu da podrži osnivanje društava *Marjan* koji će se baviti pošumljavanjem i uređivanjem putova na Marjanu. Najvažniji radovi na Marjanu su učinjeni od 1919. g. čijim se radom posebno ističe već spomenuti dr. Jakša Račić. Njegovim zalaganjem Marjan je pretvoren u park šumu i u lovište. Jakša Račić kao splitski načelnik je svojim političkim djelovanjem osigurao sredstva za daljnji razvitak i gradnju Marjana.¹⁰⁴ Kao dugogodišnji predsjednik društva *Marjan* zaslužan je za gradnju impozantnog stubišta prema planu inženjera P. Senjanovića, za otkupljivanje čestica zemljišta od težaka i za pošumljavanje Marjana. Nakon što su opsežni radovi poduzeti, članovi društva *Marjan* odlučili su šumu nastaniti divljači namijenjenoj za lov. Tom prilikom kralj Aleksandar je 1924. g. darovao društvu *Marjan* prve fazane, a nedugo nakon toga stiglo je još fazana darovanih od Čehoslovačkog Ministarstva poljoprivrede.¹⁰⁵ U *Novom dobu* redovito pronalazimo vijesti koje se odnose na društvo *Marjan* i sve poduzete djelatnosti na Marjanu, od uređenja novih šetnica

⁹⁹ Radica, Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930*, Split, 1931., str. 24.

¹⁰⁰ *ND*, god. II., br.115., 27.5.1919., str.3.

¹⁰¹ Radica, Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930*, Split, 1931., str.111.

¹⁰² Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 328.

¹⁰³ *ND*, god. III., br.146., 2.7.1920., str.3.

¹⁰⁴ Kečkemet, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002., str. 390.

¹⁰⁵ Radica, Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930*, Split, 1931., str. 170.

do upozorenja građanima da ga čuvaju, ali i da pomognu njegovom razvitku.¹⁰⁶ Koliko su se građani Splita zalagali za daljnje uređenje i ulaganje u Marjan govori i znatna novčana svota koju je društvo *Marjan* tijekom godina skupilo zahvaljujući brojnim ljubiteljima prirode, građanima i prijateljima.¹⁰⁷ Zanimljivo je napomenuti da u *Novom dobu*, osim redovitih vijesti o skoro svim radovima i događajima vezanim za Marjan, nalazimo niz članaka o hvatanju divljih životinja na Marjanu u vrijeme gospodarske krize uz koju se veže nedostatak prehrambenih namirnica. U tim člancima se oštro osuđuju takva djela te se upozoravaju građani da to ne rade.¹⁰⁸

Novo doba donosi i niz članaka o običaju zlostavljanja životinja čemu se treba stati na kraj. To se posebno odnosilo na splitske težake koji su često znati batinati i psovati svoje magarce, što je s vremenom postao jedan od razloga interveniranja i uhićivanja.¹⁰⁹ U novinama nalazimo dosta članaka u kojima se iznose oštre osude zbog zlostavljanja životinja, a pogotovo se to odnosilo na težake i prodavače koji su svoje životinje često maltretirali ispred svih zatečenih ljudi u tom trenutku.¹¹⁰ Bez obzira na ružnu i osuđujuću sliku o zlostavljačima životinja koje pronalazimo u novinama, napisane su brojne anegdote i humoreske o specifičnom odnosu splitskog težaka i njegovog magarca. U njima je dočaran jedan poseban odnos između težaka i njegove životinje s kojom je proveo veći dio svoga životnoga i radnog vijeka. U tim opisima možda najbolje možemo dobiti sliku splitskog težaka i njegovog načina života koji se s tokovima civilizacije počinje mijenjati i s vremenom posve gubiti.¹¹¹

Izdvajajući ove primjere htjela sam naglasiti promjene, prije svega društvene, koje su se događale u međuratnom Splitu. Na tim primjerima možemo vidjeti kako se razvija i sve više podiže svijest o razvoju Splita kao urbanog grada. No, s druge strane možemo iščitati da su u velikoj mjeri još uvijek bile prisutne višestoljetne društvene navike i oblici ponašanja koja su se i dalje zadržala.

¹⁰⁶ ND, god. II., br.130, 16.6.1919., str. 3.; ND, god. II., br.152., 14.7.1919., str. 3.; ND, god. III., br.28., 4.2.1920., str. 3.; ND, god. IV., br.53., 7.3.1921. str. 3.; ND, god. XII. br.239., 30.9.1929., str. 7.

¹⁰⁷ Radica, Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930*, Split, 1931., str. 172.

¹⁰⁸ ND, god. II., br.135., 23.6.1919., str. 3.

¹⁰⁹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 335.

¹¹⁰ ND, god. II., br.120., 3.6.1919., str.3.; ND god .II., br.143., 2.7.1919. str. 3.

¹¹¹ Bego, Marin, *Novele, U očekivanju, Niz našu obalu*, Split, 1979., str. 80.-81.

4.4. Zdravstvene prilike

Split je na kraju Prvog svjetskog rata imao četiri zdravstvene ustanove u kojima je djelovao veći broj liječnika.¹¹² No, širenjem Splita početkom dvadesetih godina 20. st. pojavila se potreba za gradnjom novih bolnica i zdravstvenih odsjeka. Godine 1918. završene su pripreme za početak rada Dalmatinske bolnice za kožne i spolne bolesti u Splitu.¹¹³ Glavna bolnica u Splitu je bila Pokrajinska bolnica iliti ga Splitska bolnica. Godine 1921. uz njezinu zgradu izgrađen je novi prostor za djecu iz napuštenog doma te je cijela zgrada obnovljena i opskrbljena električnom energijom. Do 1919. g. porođaji u splitskoj bolnici su bili rijetkost jer se obično rađalo kod kuće uz pomoć primalje. U prijašnjim razdobljima u bolnici su se najčešće rađala neželjena ili izvanbračna djeca, no s promjenama koje su se počele događati i modernizacijom bolnica sve se više poroda počinje obavljati u bolničkim institucijama. Prema podacima za sljedeće godine, 1919. u bolnici je rođeno 52 djece, 1925. g. rođeno je 121 dijete, 1930. g. rođeno je 181 dijete, a 1939. g. rođeno je 750 djece.¹¹⁴ S daljnjim razvojem i rastom Splita početkom tridesetih godina 20. st. pojavila se ponovno potreba za novijom i modernijom bolnicom. Zasluge za podizanje nove bolničke zgrade na Firulama imaju tadašnji liječnik i ravnatelj splitske bolnice dr. Jakša Račić i splitski načelnik Ivo Tartaglia. Osim bolnica u kojima su liječnici redovito izvršavali svoju liječničku obavezu, određen broj liječnika imao je i svoje privatne ordinacije u kojima su uglavnom dolazili imućniji građani. U međuratnom Splitu postojala su tri sanatorija, dr. Jakše Račića, dr. Vladimira Roića i dr. Jakova Milčića.¹¹⁵ Značajnije zdravstvene ustanove su svakako Splitske toplice koje se koriste od sredine 19. st., ali su početkom 20. st. dobile novu secesijsku zgradu. Godine 1922. u Splitu je otvorena Državna bakteriološka stanica koja je jedna od pokazatelja modernizacije koja se događa u zdravstvu. No, zanimljivo je napomenuti da su se prilikom otvaranja bakteriološke stanice koja je trebala biti važan faktor u postavljanju dijagnoze, kod doktora pojavila oprečna mišljenja o njezinom korištenju. S jedne strane su se našli doktori koji su podržavali njezin rad i nezaobilaznu pomoć pri uspostavi dijagnoza, a s druge strane su bili brojni skeptici koji su osporavali njezine znanstvene metode.

Na listi bolesti koje su znatnije utjecale na stanovnike Splita i njihov društveni život početkom i sredinom 20. st. našle su se tuberkuloza i španjolska gripa. Španjolska gripa je Split

¹¹² Jelaska Marijan, *Zdravka, Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 340.

¹¹³ Isto, str. 341.

¹¹⁴ Isto, str. 343.

¹¹⁵ Isto, str. 343.- 346.

zadesila sredinom 1918. g., da bi vrhunac dosegla u listopadu iste godine. Tada se u gradu Splitu skoro svakodnevno počinju održavati sprovodi. U *Novom dobu* nalazimo na brojne članke u kojima se vrlo egzaktno navodi kako spriječiti i pobijediti gripu. U brojnim člancima nalazimo na razne prijedloge od kojih se uredništvo *Novog doba* ograđuje, navodeći da te metode nisu ispitane. No, prema tim člancima možemo dobiti uvid u shvaćanje i primjenu narodne medicine.¹¹⁶

4.5. Središta javnog života

Društveni život Splićana odvijao se na otvorenim mjestima što je jedna od karakteristika primorskih i mediteranskih gradova. Kao najposjećenija i najatraktivnija mjesta društvenog života izdvajaju se Pjaca, Riva, Kraljeva njiva, Prokurative, Marmontova ulica i Peristil. Kao važnija središta društvenog života međuratnog Splita posebno bi izdvojila Pjacu i Rivu.

Pjaca je kao najstariji gradski trg zadržala mjesto društvenog okupljanja i fokus društvenih i političkih zbivanja.¹¹⁷ Na Pjaci je bila smještena gradska kavana koju su posjećivali mnogi obični građani, ali i političari, umjetnici i književnici. Tu je bila smještena i općinska zgrada i administracijski uredi novinskog lista *Novo doba*. Prve udarne vijesti počele su se gradom širiti upravo s Pjace jer je redakcija *Novog doba* najvažnije vijesti objavljivala u izlogu svojih prostorija. O značenju Pjace kao jedne od najvažnijih gradskih središta govore brojne knjige i memoari u kojima se dočarava atmosfera koja je vladala u dnevnim i večernjim satima kada su bile otvorene brojne trgovine, kavane i banke, kada su se mladi i stari šetali u popodnevnom i večernjim satima itd.¹¹⁸ Memoarske opise atmosfere koja je vladala splitskom Pjacom pronalazimo u esejima Bogdana Radice koji je sjećajući se Splita iz svoje mladosti kazao da je izaći na Pjacu značilo *biti viđen ne samo od cijeloga Splita, nego i cijele Dalmacije*.¹¹⁹ Pjaca je bila društveno i kulturno središte splitske gospode koja je svoje slobodno vrijeme provodila na njoj šetajući se od jednog kraja do drugoga ili sjedeći u gradskoj kavani. Riva je s druge strane, nepisanim gradskim pravilom, više bila namijenjena splitskim pučanima, u prvom redu Varošanima i Lučanima.¹²⁰ Radica nam u svojim sjećanjima donosi opise splitskih težaka koji

¹¹⁶ ND, god. I., br.137., 24.10.1918., str.4.; ND, god. I., br.142., 29.10.1918., str. 4.

¹¹⁷ Kečkemet, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002., str. 274.

¹¹⁸ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 357.

¹¹⁹ Radica, Bogdan, *Vječni Split*, Split, 2002., str. 127.

¹²⁰ Kečkemet, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002., str. 290.-291.

su se odlučivši prošetati Pjacom, na kojoj su se osjećali kao nepozvani gosti, za tu prigodu odijevali svoja svečana odijela i gospodskim korakom harmonično koračali još više izazivajući podsmjeh kod splitskih građana.¹²¹

Riva se svojom vizurom i značenjem nametnula kao nezaobilazno društveno i gospodarsko središte. Izgledu rive doprinijele su brojne zgrade koje su bile izgrađene prije Prvog svjetskog rata, ali i brojne zgrade i moderni noviteti koji su nakon Prvog svjetskog rata promijenili njezin izgled te je poprimila vizuru rivijerskog bulevara. Da je Split mediteranski grad, orijentiran moru najbolje svjedoči upravo sama riva. Riva se već u međuratnom razdoblju izdvojila kao jedna od najpopularnijih splitskih šetnica koja je služila građanima da *izađu na zrak, na sunce*.¹²² Najposjećenija je bila za nedjeljnih šetnji kada je najviše vrvjela od Varošana koji su za tu prigodu oblačili svoju šarenu pučku odjeću. Riva je bila uređena i modernizirana asfaltiranjem¹²³, uvođenjem električnog osvjetljenja i sađenjem palmi što joj je dalo karakterističan izgled koji se i dandanas zadržao. Na rivi su se nizale razne poslovnice, kavane, zgrade koje su svjedočile poslovnom i društvenom životu koji se na njoj odvijao. Ona je bila pozornica na kojoj se su odvijali svi važni gradski događaji, od fešte sv. Duje, procesija, karnevalskih povorki do političkih i demonstracijskih zborova.¹²⁴

Na njezinom zapadnom dijelu, nazvanom Matejuška koja je bila zaklon i središte brojnih splitskih ribara¹²⁵, 1927. g. odlučeno je da se podigne zgrada veslačkom klubu Gusar.¹²⁶ Njihova nova zgrada nazvana Gusarov dom izazvala je velike polemike, kako među stručnjacima tako i među građanima. Naime, arhitekt Gusarova doma bio je Josip Kodl koji je zgradu podigao u avangardnom stilu koji u Splitu još nije najbolje prošao.¹²⁷ Smatram da su ovakve polemike koje su se razbuktale oko novogradnje jednog modernog objekta jasan pokazatelj da su Splićani bili jako osjetljivi na javni prostor na kojem se odvijao njihov društveni i svakodnevni život.

Nezaobilaznu ulogu u društvenom životu imale su brojne kavane, gostionice, konobe, brijačnice, čitaonice i kazalište. Glavna gradska kavana smjestila se na Narodnom trgu i premda

¹²¹ Radica, Bogdan, *Vječni Split*, Split, 2002., str. 127.

¹²² Kečkemet, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002., str. 290.

¹²³ Radica, Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930*, Split, 1931., str.146.-147.

¹²⁴ Kečkemet, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002., str. 291.

¹²⁵ Isto, str. 273.

¹²⁶ ND, god. X., br. 95., 25.4.1927., str. 5.

¹²⁷ Kečkemet, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002., str. 485., 513.- 516.

je tijekom 20. st. promijenila brojna imena i vlasnike ostala je zapamćena kao *Narodna kavana*. U međuratnom razdoblju postala je jedan od omiljenijih kutaka okupljanja političara, umjetnika, književnika i kulturnih djelatnika. U njoj se raspravljalo, čitalo novine, komentiralo politička i kulturna događanja, održavali su se plesovi, koncerti, umjetničke izložbe i manje predstave.¹²⁸ Ona je nesumnjivo odigrala bitnu ulogu u splitskom kulturnom i javnom međuratnom životu kada je gradu nedostajao izložbeni i kulturni prostor. O njezinoj političkoj važnosti svjedoče i brojna redovita okupljanja političara i kulturnjaka koji su sjedili za dugim, mramornim stolom koji je simbolično nazvan „stol mudraca“ za kojim su se pretresala sva politička i kulturna zbivanja u gradu i svijetu.¹²⁹

Godine 1926. u Splitu je bilo ukupno sedam kavana, što u usporedbi s brojem gostionica i konoba nije mnogo. Poznatije kavane u Splitu su osim *Narodne kavane*, bile *Kavana Belleuveu* na Prokurativama i kavana *Nanni* na Rivi koja je ujedno bila okupljalište splitskih Talijana. Brojne gostionice i konobe bila su omiljena mjesta sastajanja splitskih težaka, obrtnika i radnika. O broju gostionica koje su se nalaze u Splitu pisalo se i u člancima u *Novom dobu* u kojem su novinari kritizirali njihov velik broj koji je prema službenim podacima brojao preko 60 gostionica.¹³⁰ Konobe su također bila omiljena mjesta splitskih težaka i radnika u koja su nakon posla često odlazili na čašu ili bokal vina. Konobe su za razliku od gostionica često bili sezonski objekti koji su bili otvoreni u periodima nakon sazrijevanja vina.¹³¹ O običaju odlaska u konobe na vino govore brojni autori poput Ivana Kovačića i Marka Uvodića. Prema njihovim opisima po vino su išli oni Splićani koji nisu imali običaj ići u kavane, kazališta i kina.¹³² Građani do kojih je došla informacija u kojoj konobi se prodaje dobro vino, pazeći na svoj ugled, po vino su znali slati sluškinje.¹³³ Najbrojniji ljubitelji vina koji su dolazili u konobe splitskih težaka bili su najprije mesari, lučki radnici, umjetnici, postolari i pituri.¹³⁴

Brijačnice su također bile važno mjesto društvenog života jer se u njima satima pričalo i komentiralo o svim političkim, sportskim i društvenim temama i novostima. Važno je napomenuti da su brijačnice isključivo bila mjesta muškog okupljanja u koja su u prosjeku zalazili dva do tri puta tjedno. Uspješnost rada brijačnice vezuje se uz njezin lokalitet.

¹²⁸ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 365.

¹²⁹ Kečkemet, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002., str. 60.- 62.; Mužinić, Zdravko, *Književno djelo Marka Uvodića*, Split, 1995., str. 14.

¹³⁰ *ND*, god. II., 165., 29.7.1919., str. 3.

¹³¹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.367.

¹³² Isto, str. 368.

¹³³ Uvodić, Marko, *Libar Marka Uvodića Splićanina*, Split, 1940., str. 39.

¹³⁴ Kovačić, *Smij i suze starega Splita*, Split, 1971., str. 55-68.

Brijačnice u samom središtu grada imale su svakodnevne mušterije, dok su one na rubnim dijelovima grada uglavnom imale mušterije iz težačkog sloja koji tijekom tjedna nisu imali vremena u njih zalaziti.

Najpoznatija čitaonica iz 19.st. je bila *Narodna čitaonica* koja se nalazila na Rivi i koja je u vrijeme narodnog preporoda imala izuzetno važnu ulogu. No, u međuratnom razdoblju mjesto važnijeg kulturnog i prosvjetnog djelovanja imale su pučke čitaonice koje su se počele otvarati u novijim dijelovima grada, kao što su *Pučka štionica za Lučac i Manuš*, *Pučka štionica za Varoš i Dobri*, te čitaonica talijanske manjine *Gabinetto di lettura*.¹³⁵

U Splitu je početkom 20. st. djelovalo amatersko *Hrvatsko kazališno društvo* u čijoj su se zgradi održavale predstave, ali i brojni plesovi pogotovo u siječnju i veljači kada je počinjala sezona plesova. U gradu se već duže osjećala potreba za stalnim profesionalnim kazalištem i glumcima koje je 1921. g. i dobio. No, već 1928. g. splitsko je kazalište pripojeno sarajevskom što je izazvalo veliko nezadovoljstvo i pobunu. Posebno su se bunili kulturnjaci kao što su Ivo Tijardović i Ljubo Cambi koji su osnovali kazališno društvo *Gradska opera i opereta* koje je ubrzo odlukom viših vlasti bilo raspušteno. Split je konačno svoje stalno profesionalno kazalište dobio 1940. g. velikim zalaganjem Ive Tijardovića.¹³⁶

Jedan oblik društvenog života koji je počeo izumirati u 20. st. je bilo svakodnevno korištenje česmi koje su služile za opskrbu stanovišta vodom, ali i mjesta svakodnevnog sastajanja, razgovora, upoznavanja, ogovaranja, svađanja pa i fizičkih obračuna. Modernizacijom grada, uvođenjem vodovoda i električne energije česme postaju simbolom nekadašnjih vremena. No, nisu svi dijelovi grada odmah dobili vodu te su se u nekim dijelovima česme još uvijek koristile. Najpopularnija česma u međuratnom Splitu je bila na području Velog varoša gdje su žene, djevojke i mladići svakodnevno odlazili po vodu. U raznim memoarima mnogo saznajemo o sastancima koji su se odvijali na česmi, o brojnim svađama među susjedima i o raznim načinima udvaranja.¹³⁷

Splitsku svakodnevnicu činile su i tržnice kojih je ukupno bilo pet. Svaki dan su stanovnici iz Zagore dolazili u Split gdje su na tržnice donosili prehrambene namirnice. Dolazili su pješice, u kolima ili s vlakom. Općina je na proizvode uzimala takse te je za te potrebe postavljala redarstvenike koji su prije stizanja robe na glavnu splitsku tržnicu prodavačima

¹³⁵ Jelaska Marijan, *Zdravka, Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.370.

¹³⁶ Isto, str. 372.

¹³⁷ Isto, str. 374.

naplaćivali takse. Da bi izbjegli plaćanje taksa brojne prodavačice su prije stizanja vlaka u Split izbacivale svoju robu kroz prozor, ali su pri tome često znale ostati i bez robe koja je na taj način postala laki plijen kradljivcima.¹³⁸

Za vrijeme ljeta glavna okupljališta mladih i starih postajala su splitska kupališta od kojih je najpoznatije bilo smješteno u uvali Bačvice. Početkom dvadesetih godina to kupalište se sve više počinje širiti te Općina Split uočava potrebu za njezinim preuređenjem. Bačvice su u međuratnom Splitu postale poznate kao jedno od omiljenih mjesta društvenog života na kojoj se igrala poznata igra picigin. Na kupalištu su se iznajmljivali kupaći kostimi, naplaćivale su se ulaznice i prema tadašnjim moralnim shvaćanjima kupalište je bilo podijeljeno na dio za žene, dio za muškarce i dio za obitelj s djecom.¹³⁹ Općina Split je 1930. raspisala natječaj za uređenje uvale Bačvice što se realiziralo tek 1941. g. kada je staro drveno kupalište zamijenjeno s armiranobetonskim. Popularnije kupalište je bilo i *Kupalište Polo* koje se nalazilo u samom središtu grada, točnije na Matejuški. No, već 1927. g. *Kupalište Polo* se zatvorilo zbog velike nečistoće mora u tom dijelu grada i zbog bojazni od širenja bolesti. Zbog odluke o zatvaranju kupališta tj. zabrani kupanja, među brojnim građanima pojavio se otvoreni otpor i protest. O tome su izvještavale novine *Novo doba*¹⁴⁰ u čijim člancima doznajemo razloge protestiranja. Razlozi su bili mnogobrojni, od isticanja činjenice da je *Kupalište Polo* jedino gradsko kupalište u samom središtu grada, da se u njemu kupaju ugledni splitski liječnici sve do upućivanja apela gradskim vlastima da se kanal koji uzrokuje najviše onečišćenja premjesti itd.¹⁴¹ No, usprkos brojnim protestima *Kupalište Polo* je ostalo zatvoreno. U Splitu je bilo i drugih kupališta, od kojih su poznatija bila na Špinutu, Firulama i Zenti.

O društvenim običajima međuratnog Splita mnogo saznajemo iz običaja koji se vežu uz pogreb i vrijeme žalovanja. Običaj je nalagao da nakon nečije smrti rodbina, prijatelji i susjedi dolaze pokojnikovoj obitelji izraziti sućut i ostati na žalovanju. Prije Prvog svjetskog rata žalovanja su trajala sedam dana. No, u međuratnom razdoblju dani za žalovanje se smanjuju i traju tri dana. Nakon vijesti o smrti, rodbina, susjedi i prijatelji dolaze pokojnikovoj obitelji i najčešće ostaju bdjeti kraj pokojnikova tijela. Na žalovanjima se međutim, najviše pričalo, jelo i molilo te se nerijetko događalo da cijeli događaj poprimiti i veselo raspoloženje. O običajima splitskih žalovanja imamo dosta sačuvanih podataka iz različitih knjiženih djela. Primjere

¹³⁸ Isto, str. 375.

¹³⁹ Isto, str. 376.

¹⁴⁰ ND, god. IX., br.193., 22.8. 1926., str .4.

¹⁴¹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 379.

takvih prikaza možemo pronaći u djelima Marka Uvodića¹⁴² koji za splitska žalovanja kaže da su često znala završiti u duhovitom i veselom tonu jer se na njima pilo, jelo i pričalo razne i vrlo često duhovite anegdote.¹⁴³

Društveni i javni život građana međuratnog Splita uvelike je odredio i tradicionalni niz običaja koji se vezuju uz određene katoličke blagdane. Posebno bi izdvojila feštu sv. Dujma koja se tradicionalno slavi 7.svibnja i sezonu plesova koja je počinjala nakon Nove godine i trajala do Korizme.

Fešta sv. Duje je jedna od najbitnijih splitskih gradskih fešti koja je osim vjerskog dijela koji je uključivao misu i procesiju gradom u kojoj su morali sudjelovati svi učenici osnovnih i srednjih škola, te brojne bratovštine, svećenstvo i gradsko poglavarstvo, imala i svjetovni karakter koji je sadržavao sajam, tombolu, zabavni park, ples, pjesmu i vatromet. U Split su prilikom fešte dolazili brojni stanovnici s otoka, ali i unutrašnjosti. U *Novom dobu* možemo pronaći dosta članaka o događajima u gradu za vrijeme fešte sv. Duje, od popraćenosti, glavnog zgoditka na tomboli, večernjem programu itd. Posebno bi izdvojila godinu 1919. koja je bila jako teška i napeta zbog talijansko-hrvatskih odnosa. Zbog talijanske okupacije mnogih područja i onemogućavanja prometnih veza, fešta sv. Duje bila slabo posjećena, bez uobičajene vreve i veselja, kako su napisali urednici *Novog doba*.¹⁴⁴

Nakon Nove godine počinjala je sezona plesova u kojoj se obznanjivalo tko se s kim planira ženiti, ali se otvarala i prilika za nova upoznavanja i udvaranja. Plesovi su od sredine siječnja do korizme bila glavna društvena zbivanja u gradu. U novinama *Novo doba* možemo pronaći mnogo članaka u kojima se donose obavijesti o održavanju plesova, o tome tko voli i tko ne voli plesove, koji su plesovi zabranjivani i kritizirani itd.¹⁴⁵ Tako na primjer u *Novom dobu* možemo pronaći informaciju da je ples poznat pod nazivom one step, 1919. g. bio zabranjen od općinske uprave. Plesovi su bili organizirani u mnogim kavanama i prostorijama raznih društava. No najpoznatije plesove je organiziralo Općinsko kazalište i poznati splitski sportski klubovi kao što su *Hajduk*, *Jadran* i *Gusar*. Plesne večeri su se uglavnom održavale tri do četiri puta tjedno.¹⁴⁶

¹⁴² Uvodić, Marko, *Libar Marka Uvodića Splićanina*, Split, 1940., str. 54.-55.

¹⁴³ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 388.

¹⁴⁴ ND, god. II., br. 99., 8.5.1919., str. 3.

¹⁴⁵ ND, god. III., br.1., 2.1.1920., str.3.; ND, god. III., 14., 19.1.1920, str.3.; ND, god. III., br. 27., 3.2.1920., str. 3.; ND, god. XXIII., br.10. 13.1.1940., str. 4.; ND, god. XXIII., br. 15., 19.1.1940., str. 6.

¹⁴⁶ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 403.

4.6. Tamna strana gradskog života

U novinama *Novo doba* možemo naći vijesti o raznim krađama, fizičkim obračunima, neredima, skitanjima, provalama, nasilju, ubojstvima, samoubojstvima itd. Vijesti iz novina koje se mogu navesti pod današnjim terminom crna kronika, nisu za sve prijestupe bile isto zastupljene. Najviše mjesta u novinama su dobivale vijesti koje su bile najzanimljivije, a time često bizarne i tragične kao što su razna ubojstva i samoubojstva. Brojne svađe i neredi po gradu su se najčešće događali u vrijeme vikenda i u noćnim satima za što se obično krivilo prekomjerno uživanje u alkoholu.¹⁴⁷ Najveći broj vijesti o kojima se najčešće izvješćivalo odnosio se na raznorazne krađe i provale koje su se dogodila u Splitu. Na meti kradljivaca najčešće su bili prehrambeni proizvodi u skladištima tvornica, zatim razne domaće životinje u dvorištima, odjeća, nakit iz stanova itd.¹⁴⁸

Među tamnom svakodnevnicom splitskog međuratnog života izdvajaju se svađe i tučnjave oko raznih stvari. U novinama tako možemo naći brojne vijesti o svađama i tučnjavama među trgovcima, susjedima, stanodavcima i podstanarima. Motivi su bili razni, od poslovnih do osobnih.¹⁴⁹ Novinari Novog doba pisali su o uhićenjima zbog prosjačenja, skitnje i bluda. Vijesti u novinama o prosjačenju su se povećale nakon Prvog svjetskog rata, točnije 1919. g. u čijim su člancima novinari apelirali na gradsku upravu da se što hitnije i žurnije pozabavi pitanjima prosjaka koji su nahrlili u Split.¹⁵⁰

O bludu, za koji se vezuje prostitucija, također se piše u *Novom dobu*, čiji se porast u gradu povezuje s Antantinim brodovljem.¹⁵¹ U međuratnom Splitu bile su četiri javne kuće, a prostitutke su morale jedanput mjesečno odlaziti na pregled u bolnicu. No, osim registriranih prostitutki u Splitu je bio i značajan broj uličnih prostitutki kako domaćih tako i onih koje nisu bile iz Splita. Redarstvenici su ih često uhićivali i deportirali u krajeve iz kojih su došle, no vrlo brzo su se te iste prostitutke ponovno vraćale u Split.¹⁵² Vjerojatno najzanimljivije i svakako najopširnije vijesti u novinama odnosile su se na razna ubojstva i samoubojstva.¹⁵³ Iz počinjenih zločina možemo uočiti mnogo društvenih, socijalnih i rodni problema iz ovog razdoblja.

¹⁴⁷ ND, god. XVI., br.13., 16.1.1933., str.6.; ND, god. III., br. 1., 3.1.1921., str. 3.

¹⁴⁸ ND, god. I., br. 116., 3.10.1918., str.3.; ND, god. I., br. ?, 15.10.1918., str.3.; ND, god. I., br.

¹⁴⁹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 418.-419.

¹⁵⁰ ND, god. II., br.110., 21.5.1919., str. 3.

¹⁵¹ ND, god. II., br.156., 18.7.1919., str. 2.

¹⁵² Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.424.-426.

¹⁵³ ND, god. I., br.186. 12.12.1918., str.3.

Vijesti o umorstvima iz okolice Splita uglavnom su bila kratke i jasne, a najčešće su se događale zbog podjele imovine.¹⁵⁴ Posebno bih izdvojila jedan članak u *Novom dobu* u kojem se piše o ubojstvu koje je počinila jedna mlada prodavačica starosti 22 godine koja je radi obrane obiteljske časti ubila jednog radnika.¹⁵⁵ O njezinu suđenju mnogo doznajemo iz novina jer je njezin postupak izazvao veliko zanimanje javnosti. Tijekom suđenja ona je oslobođena svih krivnji. Ovakav događaj nam mnogo govori o shvaćanju pravde, nepravde i obiteljske časti. Novine su donosile vijesti i o strašnim ljubavnim tragedijama koje su se najčešće događale zbog nedozvoljene ljubavi. Mnogobrojne su vijesti i o samoubojstvima čiji su motivi također bili razni, no najčešći razlozi su ljubavne i poslovne prirode.¹⁵⁶

4.6. Razne udruge

U međuratnom Splitu postojale su razne udruge za međuljudsku pomoć koje su se počele osnivati već krajem 19. st., a svoj rad i aktivnost su nastavile i u 20. st. Neke od udruga i društava koje su se istakle svojim radom i važnošću za stanovnike Splita bile su: *Dobrovoljno vatrogasno društvo*, općinski *Caritas*, *Javna dobrotvornost* koja se brinula za dječje i staračke domove, *Narodna ženska zadruga*, *Gradska javna kuhinja*, te razna zakloništa i vrtići za djecu. Svaka od nabrojanih udruga imala je svoj krug djelovanja i zaslužne ljude koji su na poseban način pridonijeli njezinom radu, razvoju i usavršavanju. Posebno bi istaknula nekadašnjeg gradonačelnika Splita Ivu Tartagliu koji je svojim radom i javnom propagandom nastojao pomoći brojnim udrugama koje su se u prvom planu brinule za socijalno ugrožene građane. Ivo Tartaglia je 1924. g. donio odluku i o proširenju i uređenju *Gradske javne kuhinje* te je njegovim političkim odlukama, privatnim i javnim donacijama kuhinja preuređena i proširena.¹⁵⁷ O javnom, kulturnom i političkom radu Ive Tartaglie imamo mnogo sačuvanih knjiga, memoara i članaka u novinama. Njegove zasluge za Split kao i ugled koji je uživao u gradu možda najbolje možemo vidjeti u *Novom dobu* u čijim se brojnim člancima piše o njegovom političkom i kulturnom radu.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 426.

¹⁵⁵ ND, god. II., br.159.-161., 22.- 24. 7. 1919., str. 3.

¹⁵⁶ ND, god. III., br.10., 14.1.1920., str.3. ; ND, god. III., br.61., 16.3.1921., str.3.; ND, god. XXIII., br.3., 4.1.1940., str.6.; ND, god. XXIV., br.82., 24.3.1941., str. 6.

¹⁵⁷ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 435.-442.

¹⁵⁸ ND, god. VIII., br. 173., 26.6.1925., str.13. ND, god. XIII., br. 74., 29.3.1930., str.6.; ND, god. XIII., br. 57. 31.3.1930., str. 3.

Svojom važnošću, iz više razloga, istaknula se i *Narodna ženska udruga* koja je 1918. g. osnovana u Splitu. *Narodna ženska udruga* bila je prva prava čisto ženska udruga u Splitu.¹⁵⁹ O njenom radu i djelovanju u *Novom dobu* mnogo se pisalo. Redovito se iznosio rad udruge, obavještavalo se građane o mjestu i vremenu održavanja raznih radionica, predavanja, isticala se važnost udruge u mnogim segmentima, od onih obrazovnih, kulturnih do zdravstvenih.¹⁶⁰ Predsjednica udruge Maja Čulić je u većem broju članaka predstavila samu udruhu i njezin rad. Prema njezinim riječima, udruga je osnovana radi podizanja samosvijesti žena, njihove uloge u društvu i obitelji. Praćenjem daljnjeg rada udruge možemo vidjeti da nije sve ostalo na riječima, već naprotiv ostvareni su brojni zadani ciljevi. *Narodna ženska udruga* mnogo je učinila ne samo za žene, roditelje i majke već i za sam Split koji je radom ove udruge u međuratnom razdoblju svakako bio unaprijeđen po mnogim pitanjima, kako socijalnim tako i zdravstvenim. Radom i zalaganjem udruge organizirano je mnogo tečajeva za nepismene žene, otvoreno je 1919. g. Savjetovalište za majke koje je uključivalo i ambulantu za trudnice i malu djecu, godine 1930. otvorena je *Gradska mliječna kuhinja za dojenčad*, godine 1932. osnovan je dječji vrtić itd.¹⁶¹ Posebno bi istaknula da su predsjednice *Narodne ženske udruge* bile sposobne žene koje su svojom samosvijesti, vizijom i radom doprinijeli razvoju i unaprjeđenju položaja žena i majki. No, činjenica je da su predsjednice društva uglavnom bile žene utjecajnih građana u političkom i gospodarskom životu Splita. Kao značajnije predsjednice društva istaknula bi Eciju Duboković, Eleonoru Tartagliu i Romildu Račić.¹⁶²

4.7. Kulturni i umjetnički život grada

Split je u međuratnom razdoblju doživio jedan cjelokupni razvoj i napredak u usporedbi s prethodnim razdobljima. Njegov razvoj i napredak se očituje u demografiji, gospodarstvu, gradskim infrastrukturama, prometu, industriji, zdravstvu i sportu. No, kada se dođe do poglavlja o kulturnom i umjetničkom životu Splita pojavljuju se oprečna mišljenja. U Splitu se u međuratnom razdoblju osnivaju i podižu nove kulturne i muzejske ustanove i podižu se novi spomenici. U gradu su djelovali i živjeli brojni umjetnici, književnici, glazbenici i kulturnjaci koji su bez sumnje svojim radom dali veliki doprinos Splitu, ali i Hrvatskoj. Prema ovome

¹⁵⁹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 438.

¹⁶⁰ *ND*, god. II., br.101., 10.5.1919., str.3.; *ND*, god. II., br.118., 31.5.1918., str.3.; *ND*, god. XI., br. 177., 18.7.1929., str. 4.

¹⁶¹ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str.439.

¹⁶² Isto, str. 439.- 440.

možemo zaključiti da se Split u tom razdoblju počeo nametati kao veće i važnije kulturno središte. No, s druge strane postoje i različita mišljenja i vrednovanja Splita kojem se osporava epitet značajnog i razvijenog kulturnog središta. Argumenti koji idu u korist ovoj drugoj tvrdnji koja Split ne priznaje kao značajnije kulturno središte je činjenica da su razni umjetnički i književni časopisi jako kratko izlazili nakon čega bi se gasili, u gradu je nedostajalo dobre organiziranosti i izložbenih prostora te je još uvijek vladao jedan provincijski duh.¹⁶³

U *Novom dobu*, kroz cijelo međuratno razdoblje, možemo vidjeti kako se pogled na kulturu mijenjao te kako su s godinama vijesti o kulturi postojale brojnije i raznolikije. Od početka izlaženja novina *Novo doba* vijesti o kulturnim događanjima u gradu su bile skoro svakodnevne. Urednici *Novog doba* su redovito izvještavali i pisali o kulturnim djelatnostima raznih udruga, raznim predavanjima, radionicama, izložbama, opernim i kazališnim predstavama itd. U *Novom dobu* možemo pronaći i razne romane čiji su nastavci svakodnevno izlazili u više brojeva. O književnosti, umjetnosti i kulturnoj baštini posebno se opširno pisalo u blagdanskim brojevima za vrijeme Božica, Nove godine i Uskrsa.¹⁶⁴

Uzimajući u obzir oprečne činjenice vrednovanja međuratnog Splita kao kulturnog središta, neosporiva je tvrdnja da su u Splitu u tom razdoblju stvarali i djelovali brojni umjetnici, ako ne cijeli svoj radni vijek onda barem dio. Neki od značajnijih ličnosti koji su djelovali u međuratnom Splitu su Emanuel Vidović, Vjekoslav Parać, Ante Katunarić, Ivan Meštrović, Toma Rosandić, Tin Ujević, Marko Uvodić, Dinko Šimunović, Josip Hatze, Ivo Tijardović itd. Ipak, mnogi umjetnici iz različitih razloga tridesetih godina odlaze u veća središta, najviše u Zagreb i Beograd.¹⁶⁵ Jedan od bitnijih razloga njihovog odlaska je činjenica da svojim radom nisu mogli dovoljno zarađivati i prehranjivati obitelj. Znatan broj umjetnika je radio u osnovnim i srednjim školama. Kao profesori u školama radili su Emanuel Vidović, Vjekoslav Parać, Dinko Šimunović, Josip Hatze, Ivan Parać, Milan Begović i dr. Znatan broj kulturnih djelatnika ujedno često i srednjoškolskih profesora surađivao je s različitim novinskim listovima i novinama, kao što su *Novo doba* i *Jadranska pošta*.

¹⁶³ Isto, str. 458.

¹⁶⁴ ND, god. I., br.117., 4.10.1928., str.3.; ND, god. I., br. 126., 13.10.1918., str.3.; ND, god. I., br.181., 7.12.1918., str.3.; ND, god. II., br.105., 15.5.1920., str.3.; ND, god. II., br.161., 24.7.1919., str.3.; ND, god. III., br. 50. 3.3.1921., str.3.; ND, god. VII., br. 94., 20.4.1924., str.3- 16.; ND, god. VIII., br. 159., 12.6.1925., str.4.; ND, god. XIII., br. 51., 3.3.1930., str.6.; ND, god. XVII., br.178., 31.6.1934., str.2.; ND, god. XXIV., br. 7., 8.1.1941., str. 6.

¹⁶⁵ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 459.

U moru velikih i bitnih ličnosti koja se vezuju uz Split i međuratno razdoblje, izdvojila bih djelovanje splitskog gradonačelnika Ive Tartaglie i umjetnika Ivana Meštrovića. Ivo Tartaglia je jedan od najzaslužnijih gradonačelnika grada Splita koji je svojim radom i djelovanjem ostavio neizbrisivi trag u gradu. Tartaglia je rođen u brojnoj patricijskoj obitelji u Splitu gdje završava srednju školu. Daljnje školovanje nastavlja u Zagrebu, Beču i Grazu gdje je 1903. g. doktorirao pravo. Nakon školovanja ponovno se vraća u Split gdje otvara svoj odvjetnički ured. Značajno je napomenuti da već za studentskih dana piše kritike o likovnim izložbama, kazališnim predstavama i književnim djelima. Njegovi publicistički radovi izlaze u dnevnim novinama u Splitu, Zagrebu, Karlovcu i Sarajevu.¹⁶⁶ Osim publicističkog i odvjetničkog rada, Tartaglia početkom 20. st. u svom rodnom gradu sudjeluje u osnivanju Hrvatske demografske stranke. Svojim političkim stavovima jasno se izjašnjava za stvaranje države SHS u kojoj će svi njezini narodi biti ravnopravni. Ivo Tartaglia se kao mecena kulture, a posebno likovne umjetnosti iskazao već prije Prvog svjetskog rata kada aktivno počinje pratiti umjetničku scenu u Splitu. Počinje skupljati umjetnička djela, pisati kataloge izložbi i pokreće osnivanje umjetničkog društva „Medulić“. U tim umjetničkim krugovima počinju se skupljati umjetnici koji su nacionalno orijentirani i među njima se posebno izdvaja Ivan Meštrović.¹⁶⁷ Godine 1918. Tartaglia postaje splitski načelnik na čijoj funkciji ostaje sljedećih deset godina. Razdoblje desetogodišnjeg političkog djelovanja Tartaglie smatram jednim od najaktivnijih razdoblja u splitskoj povijesti. Split se u razdoblju od 1918. – 1928. g. od zapuštenog, provincijskog grada razvio u moderni grad. U tom razdoblju Split se prometno povezao s većim gradovima, zapuštene ceste i ulice popločene su i asfaltirane, uvedena je električna energija s kojom počinje doba industrijalizacije u gradu, grade se nove dizalice, spremišta, raspisuje se međunarodni natječaj za plansko uređenje grada, širi se kanalizacija i vodovodna mreža, uređuju se Marjan i Bačvice, osniva se Dječji dom, adaptira se prostor za starački dom, izvršavaju se komunalne pripreme za gradnju nove bolnice na Firulama, izabrano je mjesto za gradnju novog groblja na Lovrincu, uspostavljen je gradski i prigradski promet, izgrađena je Lička pruga, osnivaju se brojni muzeji u Splitu itd.¹⁶⁸ Uloga Tartaglie u političkom i kulturnom razvoju Splita koji se u tom razdoblju izdvaja kao kulturno značajno središte je neosporiva. Kao njegov poseban doprinos razvoju kulturnog i umjetničkog života u Splitu izdvojila bi osnivanje *Salona Galić* 1924. g. kada grad dobiva svoj prvi stalni izložbeni prostor i osnivanje Galerije

¹⁶⁶ Machiedo, Mladinić, Norka, *Životni put Ive Tartaglie*, Split, 2001., str. 281.

¹⁶⁷ Isto, str. 282.

¹⁶⁸ Isto, str. 282.- 283.

umjetnina 1931. g. koja je bila druga u Hrvatskoj, a upravo je njoj Tartaglia donirao preko 300 umjetničkih djela iz svoje osobne kolekcije umjetnina.¹⁶⁹

Rad i djelovanje Ivana Meštrovića u međuratnom Splitu iznijeti ću u kontekstu podizanja javnih spomenika koje je naručila Općina Split i javnih polemika koje su izbile radi postavljanja njegovog spomenika Grgura Ninskog. Prije Prvog svjetskog rata Split nije imao puno javnih spomenika te je općina Split odlučila podići nekoliko spomenika za koje je odabrala Ivana Meštrovića. Godine 1925. sa velikom svečanošću je postavljen Meštrović kip Marka Marulića na Voćnom trgu. Otkriće spomenika bilo je svečano uobličeno 26. srpnja 1925. uz sudjelovanje predstavnika političkih vlasti, brojnih domaćih i stranih gostiju koji su za tu prigodu i otvorenje Ličke pruge i Jadranske izložbe posebno došli u Split.¹⁷⁰

Sljedeći Meštrovićev spomenik Splitu bio je spomenik Grguru Ninskome koji je izazvao brojne i žustre rasprave kako kulturnih i političkih ličnosti tako i cjelokupne splitske javnosti. Velika polemika se nije odnosila na izgled spomenika već na njegov smještaj. Meštrović je, kao i spomenik Marka Marulića tako i spomenik Grgura Ninskoga odlučio pokloniti gradu Splitu. No, ovaj put je imao uvjet da ima potpunu slobodu pri izboru mjesta na koje će spomenik biti postavljen.¹⁷¹ Općina Split, na čelu s Ivom Tartagliom je jednoglasno prihvatila Meštrovićev zahtjev. Kada je kip dovršen 1929. g. Meštrović je zahtijevao da bude postavljen na Peristil. Ovakva odluka o postavljanju Grgura Ninskoga na Peristil ima važno povijesno i političko uporište koje se svodi na poimanje i izjednačavanje Grgura Ninskoga kao povijesne osobe koja je svojim zalaganjem za obranu bogoslužja na slavenskom jeziku, brojnim povjesničarima i političarima poslužio kao simbol u borbi za hrvatski jezik, jugoslavenstvo a protiv talijanskih pretenzija. Izbor Peristila za mjesto podizanja kipa Grgura Ninskog je također simboličan jer simbolizira pobjedu slavenske nacionalne ideje nad talijanskim pretenzijama i okupacijama. Odluka o postavljanju kipa na Peristil izazvala je brojne polemike i rasprave koje su punile novinske stupce. Među brojnim protivnicima postavljanju kipa na Peristil posebno se ističu Ljubo Karaman i Frano Bulić. Karaman i Bulić su prije svega bili ljudi iz struke koji su itekako imali pravo na svoje stavove o ovom važnom pitanju. O stavu i argumentima Ljube Karamana doznajemo iz njegovog članka *O Grguru Ninskome i Meštrovićevu spomeniku u Splitu* u kojem piše o stvarnoj ulozi Grgura Ninskoga koju je povijesno gledajući imao, o razlozima

¹⁶⁹ Isto, str. 283.- 288.

¹⁷⁰ Radica, Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930*, Split, 1931.,str. 159.

¹⁷¹ Isto, str.160.

konzervatorskog protivljenja postavljanja spomenika na Peristil i o mogućim kompromisnim rješenjima postavljanja spomenika.¹⁷²

Frano Bulić se ističe kao jedan od najžešćih protivnika podizanja spomenika na Peristilu, a svoj stav prije svega temelji na stručnim argumentima. Naime, prema Buliću kip Grgura Ninskoga svojom veličinom i masovnošću nikako se ne uklapa u arhitektonsku cjelinu Peristila, također spomenik srednjovjekovnog biskupa se nikako ne uklapa u antički ambijent. Buliću je nedopustivo postavljanje kipa na Peristil o čemu se više puta izjasnio u javnosti, a poslao je i brojne apele javnim osobama pa i samom kralju Aleksandru.¹⁷³ U *Novom dobu* možemo pronaći brojne članke u kojima se pisalo za i protiv postavljanja kipa Grgura Ninskoga na Peristilu, a među njima su se vrlo često isticali i Bulićevi istupi u istim novinama.¹⁷⁴

Bulić je uvidjevši da će se spomenik najvjerojatnije postaviti na Peristil bez obzira na brojne apele koje je osobno uputio općinskom vijeću Splita, odlučio direktno se obratiti kralju Aleksandru. Kralju je poslao pismo u kojem jasno navodi razloge zbog kojih se ni u kojem slučaju ne smije dozvoliti postavljanje spomenika Grgura Ninskoga na Peristil, te u daljnjem tekstu navodi da se nada da će kralj reagirati i spriječiti tu kulturnu, umjetničku i estetsku katastrofu.¹⁷⁵ O Bulićevom protivljenju postavljanja spomenika Grgura Ninskoga na Peristil, o njegovom pismu poslanom kralju Aleksandru i o samom odnosu Bulića i Ivana Meštrovića piše Arsen Duplančić u svom znanstvenom članku. O odnosu između Bulića i Meštrovića najviše pažnje se počelo pridavati upravo u vrijeme ovih žestokih polemika, kada su počele kružiti priče da su njihovi odnosi narušeni i da među njima vlada određena netrpeljivost. No, Duplančić to opovrgava istražujući brojna sačuvana pisma i dokumente. Da su se Bulić i Meštrović međusobno poštivali i bili u kontaktu govore nam brojna sačuvana pisma i dokumenti koji svjedoče o njihovim susretima. Posebno se izdvaja Meštrovićev govor na Bulićevu sprovodu u kojem iskazuje svu čast i divljenje njegovom radu i postignuću, a posebno ga pamti kao čovjeka uvijek spremnog na borbu s jasnim stavovima, pri tome najvjerojatnije aludirajući na njihove borbe oko spomenika Grgura Ninskoga.¹⁷⁶

¹⁷² Karaman, Ljubo, *O Grguru Ninskomu i Meštrovićevu spomeniku u Splitu*, Posebno izdanje Starinskog društva „Bihaća“ o hiljadugodišnjici crkvenog sabora u Splitu god. 1928., Split, 1929., str. 3.-32.

¹⁷³ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 447.

¹⁷⁴ *ND*, god. XII., br. 144., 8.6.1929., str. 3; *ND*, god XII., br. 147., 11.6.1929., str. 3.

¹⁷⁵ Duplančić, Arsen, *Jedno Bulićevo pismo o spomeniku Grguru Ninskome*, *Croatia Cristiana Periodica*, Vol.17.NO.31, 1993., str. 53.- 56.

¹⁷⁶ Isto, str. 47.- 49.

Usprkos svemu, kip Grgura Ninskoga je 29. rujna 1929. g. svečano otkriven na Peristilu pred brojnim javnim i političkim osobama kao i pred mnoštvom okupljenih građana. O važnosti postavljanja kipa Grgura Ninskoga svakako govore brojne polemike ispisane na stranicama *Novog doba*, velika svečanost koja je održana tog dana, brojni gosti koji su na taj dan posebno došli u Split i govori raznih političkih ličnosti koji su skoro u cijelosti objavljeni u novinama.¹⁷⁷

O kulturnom značenju Splita govori i broj muzeja, galerija i znanstvenih ustanova koje su počele sa svojim radom u međuratnom razdoblju. Novu zgradu 1920. g. dobio je Arheološki muzej koji je bio najbogatiji muzej rimskih spomenika u Jugoslavenskoj državi.¹⁷⁸ Godine 1924. osnovan je i Etnografski muzej velikim zalaganjem učenika i profesora Graditeljske, zanatlijske i obrtničke škole u Splitu, zalaganjem i entuzijazmom Ive Tartaglie osnovana je Galerija umjetnina, godine 1924. otvorena je privatna galerija umjetnina poznata pod nazivom Salon Galić, godine 1926. otvoren je Prirodoslovni muzej na Marjanu, godine 1927. počeo je rad Gradskog meteorološkog opservatorija, godine 1926. službeno je utemeljen Pomorski muzej, godine 1930. raspisan je natječaj za izgradnju zgrade instituta na Marjanu koji će se baviti istraživanjem mora. U *Novom dobu* pronalazimo mnogo informacija o radu i značenju ovih galerija, muzeja i instituta.¹⁷⁹ O kulturnom životu i zbivanjima u gradu redovito se pisalo u novinama te ne izostaju pohvale niti kritike.

4.8. Sportski život

Prvi sportski uspjesi u Splitu počeli su se bilježiti nakon Prvog svjetskog rata. Naime, prva sportska splitska društva već su zabilježena sedamdesetih godina 19. st.¹⁸⁰ Prije Prvog svjetskog rata u Splitu su postojala društva za streljaštvo, jedrenje, veslanje, mačevanje, planinarenje, tenis, nogomet i gimnastiku. Na popularizaciju određenih sportova nesumnjivo je utjecala posada Antantinih brodova usidrenih u splitskoj luci. U novinskim člancima često nailazimo na odigrane utakmice između domaćih i stranih antantinih časnika. Split je u međuratnom razdoblju brojao znatan broj sportskih klubova i udruga, no svakako se svojim natjecateljskim uspjesima izdvajaju četiri kluba, a to su *Hajduk*, *Gusar*, *Jadran* i *Labud*.¹⁸¹

¹⁷⁷ ND, god. XII., br. 234., 24.9.1927., str. 3.; ND, god. XII., br.236., 26.9.1929., str. 3.; ND, god. XII., br. 238., 28.9.1929., str. 1., 3., 11.

¹⁷⁸ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 454.

¹⁷⁹ ND, god. VII., br. 106., 7.5.1924., str. 4.; ND, god. XIII., br. 58., 11.3.1930., str.6.

¹⁸⁰ Jelaska Marijan, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, 2009., str. 469.

¹⁸¹ Isto, str. 473.

Najpopularniji sport u Splitu bio je nogomet za čije su populariziranje zaslužni splitski studenti koji su studirali u Pragu i posada Antantinih brodova, naročito engleska koja je često znala s domaćim klubovima odigrati utakmice. Najpoznatiji nogometni klub u međuratnom razdoblju postao je *Hajduk* koji od 1919. g. počinje nizati pobjede u utakmicama s drugim jugoslavenskim klubovima. Premda je *Hajduk* postao najpoznatiji splitski sportski klub, velike pobjede počeli su nizati veslači veslačkog kluba *Gusar*, plivači splitskog *Jadrana* i jedriličari jedriličarskog kluba *Labud*. Najveća pobjeda i uspjeh splitskog sporta dogodio se 1929. g. U istoj godini sportaši Hajduka, Jadrana, Gusara i Labuda osvojili su državna prvenstva.¹⁸² U *Novom dobu* se donose vijesti o svim bitnijim utakmicama i sportskim uspjesima. Posebno se u tim sportskim vijestima ističe nogometni klub *Hajduk* o čijim utakmicama *Novo doba* piše od samih početaka. Najprije se to odnosilo na prijateljske utakmice s posadama antantinog brodovlja, a kasnije na razne utakmice i borbe za državna prvenstva. Među sportskim vijestima posebno se izdvaja i veslački klub *Gusar*, o čijim se sportskim dostignućima također često piše. Vijesti o drugim sportovima su manje zastupljenije i često se iznose u okvirima klupskih treninga.¹⁸³

¹⁸² Isto, str. 475.

¹⁸³ *ND*, god. II., br.98., 6.5.1919., str. 3., *ND*, god. III., br.187., 20.8.1920., str.3.; *ND*, god. VII., br.79., 3.4.1924., str. 5.; *ND*, god. VII., br.170. 23.6.1925., str. 7., *ND*, god. X., br.139., 17.6.1927., str. 4.; *ND*, god. X., br. 177., 3.8.1927., str. 6.; *ND*, god. XII., br.13., 13.1.1929., str. 6.; *ND*, god. XVII., br. 171., 23.6.1934., str. 4.

ZAKLJUČAK

Istražujući razdoblje međuratnog Splita koje obuhvaća relativno kratak period od dvadeset tri godine, htjela sam prikazati što cjelovitiju sliku i uvid u čimbenike koji su utjecali na razvoj i transformaciju Splita te promjene koje su dovele do preobražaja grada i njegovih stanovnika.

Istraživanje tog procesa, kroz koji je jedan grad prolazio, uključivalo je proučavanje demografije, politike, gospodarstva, društva i kulture. Upravo je pojedinačno proučavanje ovih nabrojanih segmenata rezultiralo shvaćanjem i zaokruživanjem jedne cjelovitije slike međuratnog Splita.

Istražujući demografiju i strukturu stanovništva međuratnog Splita izdvojio se zaključak da se broj stanovnika u tom razdoblju naglo povećao, a razlozi su bili brojni. Kao najbitniji faktori koji su doveli do naglog povećanja stanovnika grada Splita izdvaja se politička i gospodarska situacija koja je nastupila nakon sloma Austro-ugarske monarhije. Nagli porast broja stanovnika vezuje se uz promjene koje su se zbile neposredno nakon Rapallskog ugovora, izgradnje željezničke mreže i ulaganjem u luku.

Split se u tom razdoblju počeo formirati kao politički jako središte koje se snažno zalaže za stvaranje Države SHS koja se treba oštro suprotstaviti talijanskim pretenzijama na Jadransku obalu. Slijedom političkih događaja u kojima je Zadar, nekadašnje glavno administrativno središte Dalmacije, potpalo pod talijansku okupaciju, Split je preuzeo njegovu ulogu.

S novim priljevom stanovništva koje mu je u sve većoj mjeri počelo gravitirati i pretvorbom u političko i administrativno središte, Split je dobio jake temelje za gospodarski i društveni preobražaj i razvoj.

Razvoj gospodarstva u predratnom Splitu bio je ograničen i neiskorišten. Uvođenje električne energije, modernizacija tvornica, izgradnja splitske luke i željezničke mreže doveli su do unaprijeđena gospodarstva.

Usporedno s razvojem industrijalizacije i gospodarstva javlja se potreba za izgradnjom i modernizacijom novih dijelova grada koji su se počeli širiti uslijed sve većeg priljeva stanovništva. Izgrađuju se novi stambeni prostori, uređuje se vodovodna i kanalizacijska mreža, obnavljaju se i grade nove ceste, uvode se gradske i prigradske vozne linije itd. Sve to upućuje na promjene koje se događaju kod svakodnevnog funkcioniranja života stanovnika.

S druge strane, još uvijek možemo pronaći primjere kulture svakodnevnog življenja koji znatno uključuje tradicionalne i provincijske poglede na život prošlih razdoblja. Navedeno je najuočljivije na primjeru oporuka, u kojima se žene u najvećem postotku odriču svoga udjela u obiteljskom nasljedstvu. Njihova odluka seže iz tradicionalnih shvaćanja rodni uloga, obitelji i raspodjele imovine. No, svakako valja istaknuti da su zabilježeni i slučajevi u kojima se ravnopravno tretira djecu u nasljeđivanju imovine bez obzira na spol.

Sve ove promjene koje su se dogodile u relativno kratkom razdoblju osnovni su temelji shvaćanja transformacije svakodnevnice, običaja, kulture stanovnika i cjelokupnog društva. U tom pogledu Split se transformirao u grad koji je višeznačan.

Na temelju obrađene građe, smatram da se Split u međuratnom razdoblju razvio u jedno urbano središte još uvijek zadržavajući mnoge odlike prošlih razdoblja. Proučavajući kulturu i svakodnevni život stanovnika, došla sam do zaključka da se u njemu isprepliću moderne i tradicionalne vrijednosti koje su po mnogo čemu kontradiktorne, a ujedno specifične za njegovo poimanje.

SAŽETAK

Rad proučava obilježja razvoja grada Splita i njegovih stanovnika u međuratnom razdoblju. Obrađeni su glavni uzroci koji su doveli do povećanja broja stanovnika, ubrzanog razvoja u gospodarstvu i formiranja grada Splita u važno političko i kulturno središte. Prikazane su promjene koje su se dogodile na području obrazovanja, zdravstva i kulture svakodnevnog življenja. Poseban je naglasak stavljen na društvene promjene koje su se dogodile uslijed općenite modernizacije života, promjene koje su se dogodile u svakodnevnom životu, načinu razmišljanja i u obiteljskim odnosima. S druge strane, obrađeni su običaji i navike koje su se još uvijek zadržale iz prošlih stoljeća.

Ključne riječi: međuratni Split, demografija, političke okolnosti, gospodarstvo, kultura, društveni odnosi, modernizacija, obitelj, tradicija

ABSTRACT

The paper studies developing characteristics of the city of Split and its inhabitants in the period between two world wars. It elaborates on the main causes for the increase in population, rapid development in the economy and the formation of the city of Split in an important political and cultural center. The paper shows changes that have occurred in the area of education, health and everyday life styles. Special emphasis was placed on the social changes that have occurred as a result of the general modernization of life, the changes that have taken place in everyday life, way of thinking and in family relationships. On the other hand, this paper shows different customs and habits from past centuries that are still practiced today.

Key words: Split in the period between two world wars, demography, political conditions, economy, culture, social relations, modernization, family, tradition

POPIS LITERATURE

A) Novine

Novo doba, God. 1., br.1.(9. lipnja, 1918.)- god. 24., br.108.(22. travnja, 1941.), Split, Štamparsko poduzeće Novo doba, 1918-1941., Split, Narodna tiskara Novo doba

B) Knjige

BEGO, Marin, *Novele, U očekivanju, Niz našu obalu*, Split, 1979.

KEČKEMET, Duško, *Borba za grad: urbanističke, arhitektonske, spomeničke i ekološke teme starog i novog Splita*, Split, 2002.

KOVAČIĆ, Ivan, *Smij i suze starega Splita*, Split, 1971.

MARIJAN JELASKA, Zdravka, *Grad i ljudi: Split 1918.-1941.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2009.

RADICA, Bogdan, *Vječni Split*, Split, 2002.

RADICA, Branislav, *Novi Split: monografija grada Splita od 1918-1930 godine*, Split, 1931.

UVODIĆ, Marko, *Libar Marka Uvodića Splićanina*, Split, 1940.

ŽIŽIĆ, Dujmo, *Povijest industrije cementa u Dalmaciji: 150 godina suživota*, Split, 2015.

C) Znanstveni i stručni članci

DUPLANČIĆ, Arsen, Jedno Bulićevo pismo o spomeniku Grguru Ninskome, *Croatica Cristiana Periodica*, Vol.17.NO.31, 1993., str. 47.-56.

JELASKA MARIJAN, Zdravka, „*Neka ostavština bude dosudjena ostalim nasljednicima bez obzira na nju kao da se nije ni rodila*“ (*Običaj odricanja od prava nasljeđivanja u Splitu 1919.-1940.*)“, *Časopis za suvremenu povijest*, 39. (2007.), br.3., str. 611.-651.

KARAMAN, Ljubo, *O Grguru Ninskomu i Meštrovićevu spomeniku u Splitu*, Posebno izdanje Starinskog društva „Bihaća“ o hiljadugodišnjici crkvenog sabora u Splitu god. 1928., Split, 1929., str. 3.-32.

KLEMPIĆ, Sanja, „*Utjecaj imigracije na strukturu stanovništva Splita*“, Migracijske i etničke teme, 20. (2004.), br.1., str. 79.-110.

MACHIEDO MLADINIĆ, Norka, *Životni put Ive Tartaglie*, Split, 2001., str. 281.-288.

PIPLOVIĆ, Stanko, „*Urbanistički i graditeljski razvitak predgrađa Lučac u Splitu*“, Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru, sv. 48/2006., str. 453.-510.

RUBIĆ, Ivo, „Gravitacija susjednih žitelja Splitu“, *Hrvatski geografski glasnik*, 1930., br.2., str. 109.-152.